

Gréckokatolícka cirkev a Židia v Slovenskej republike v rokoch 1939–1945

The Greek-Catholic Church and Jews in the Slovak Republic in the period 1939–1945

Gabriel Székely / gabriel.szekely@unipo.sk

Inštitút politológie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

Abstract

The study analyzes the attitude of the Greek Catholic Church towards the Jewish population in the Slovak Republic during 1939–1945. In the authoritarian political regime, this minority church was confronted with the nationalist and racial (anti-Semitic) policies of the state; a fundamentally oppositional attitude towards the regime was interpreted in the form of pastoral letters, or public appearances of its hierarch – Bishop Peter Pavel Gojdič. The study describes specific forms of help from the clergy of the Greek Catholic Church intending to rescue the Jewish population from the repressive measures and deportations of the regime. The most common form of help and rescue of Jews was baptism and the issuing of false letters on baptisms with antedated baptisms. Persecuted Jews also found help by getting presidential exemptions and issuing letters on baptisms, hiding valuables and movable property, saving their real estates from arization, and finally sheltering people from persecution and deportation.

Keywords

Bishop Pavol Peter Gojdič – The Greek Catholic Church – Holocaust – The Slovak state – Jews.

Úvod

Dve svetové vojny, použitie zbraní hromadného ničenia, represie komunistických režimov pripravili o život milióny ľudí, vrátane bezprecedentného pokusu vyhladiť celú jednu rasu. Globálne ľudstvo si týmto napísalo kvalitatívne novú kapitolu v dejinách zla, pričom za vládou, výdobytkami sofistikovanej vedeckej racionality zlovestne stáli ideológie fašizmu, komunizmu a nacionálneho socializmu. Uvedené typy či podoby totalitarizmu v morálnej rovine pohrdali dôstojnosťou človeka a nescudziteľnosťou ľudských a občianskych práv. V politickej rovine perzekvovali demokraciu a všetko „slobodomyselné“. A nielen to. Zanechali nám „dedičstvo“, ktoré sa dnes prejavuje v podobe otvorených i latentných prejavov antisemitizmu či pocitov nepriateľstva, ba až agresivity voči imigrantom; nevieme alebo nechceme byť vnímaví voči sofistikovanejším podobám rasizmu, nielen biologickému, ale i jazykovému, kultúrnemu či náboženskému.

Od nedemokratických vlád a nehumánných ideológií neboli uchránené ani slovenské dejiny 20. storočia. Do strednej Európy sme si vyššie uvedené ideológie v zásade „doviezli“, pričom sme boli učenívými žiakmi v ich aplikácii na naše politické a ekonomické realie. S politickým režimom Slovenskej republiky (1939–1945) sa spája predovšetkým tragická, nehumánna a masová likvidácia židovskej society, ktorá v ére 1. Československej republiky (1918–1938) mala ústavou zaručené politické a občianske práva podobne ako ďalšie etniká/národnosti, resp. cirkvi a náboženské spoločnosti.

A tak, holokaust, resp. snahy o definitívne „vyriešenie“ židovskej otázky na Slovensku postavené na rasových, eventuálne rasovo-náboženských kritériách, po vzore nacistických norimberských zákonov, dodnes predstavuje prímer bezprecedentnej rezignácie na jednu zo základných funkcií demokratického štátu, a to dodržiavanie ľudských a občianskych práv a slobôd. Okrem ostatných normatívnych aktov išlo najmä o Židovský kódex (1941), ktorý prostredníctvom 270 paragrafových znení vylúčil jedno svoje etnikum zo všetkých štruktúr štátu i občianskej spoločnosti.

Nielen na úrovni politológie prebieha diskusia na tému zmyslu ľudskej existencie, hodnôt slobody a princípov spravodlivosti, ideí a ideálov humanizmu a tolerance. Sloboda ako fundamentálna hodnota demokratického politického systému je jednou z kľúčových tém politologickej diskusie v rámci teórie demokracie, ale aj jej protipólu – teórie totalitarizmu. K jedným z hlavných teoretikov tejto teórie patrí aj Karl Raimund Popper, autor konceptu otvorenej spoločnosti. V prednáške s názvom *Sloboda a intelektuálna zodpovednosť* (1989) vyjadril okrem antitotalitárnych postojov aj rekapituláciu názorov na demokraciu a diktatúru. Podľa K. R. Poppera je každá forma diktatúry amorálna, resp. morálnym zlom, lebo občania sú v nej odsúdení na to, aby v rozpore so svojím svedomím a vedomím a v rozpore s vlastným mravným presvedčením kooperovali so zlom, prinajmenšom vo forme mlčania. Diktatúra zbavuje človeka zodpovednosti, čím ho fakticky zbavuje aj časti jeho ľudskej podstaty, človečenstva.¹

Eudácky režim Slovenskej republiky, „pod ochranou Boha všemohúceho“ –, kde štát a cirkev jedno boli – sa zakladal na vláde jednej politickej strany a nepochybne zanechal

1 Štefančík, R.: *Uvažovanie o politike*, s. 135–136.

v slovenskej histórii hlbokú stopu i otvorené otázky, ktoré aj po viac ako polstoročí vytvárajú názorové strety a polemiky. Jednou z problematických je otázka postoja majoritnej spoločnosti k perzekúcii Židov, pričom musíme mať na pamäti, že za majoritou stála katolícka cirkev, od jej najvyššej hierarchie až po radových veriacich, keďže 74 % obyvateľstva sa identifikovalo s rímskokatolíckou cirkvou.

V nadväznosti na vyššie uvedené mienime zodpovedať otázku, akým spôsobom, resp. akými formami pomoci reagovala gréckokatolícka cirkev – ako súčasť katolíckej cirkvi – na konkrétne prejavy antisemitskej politiky zo strany štátu, t. j. perzekúcie a deportácie židovského obyvateľstva do pracovných, následne do koncentračných táborov.

Sme si vedomí, že pri „rekapitulácii“ kresťanských skutkov gréckokatolíckeho duchovenstva i radových veriacich voči ich zbožným i neveriacim židovským spolupútnikom, implantujeme uniatskym (gréckokatolíckym) kresťanom štatút akejsi výnimočnosti v porovnaní s ostatnými kresťanskými, protestantskými konfesiami/cirkvami zvlášť. Ide však o to, že vo vzťahu k náboženstvu možno uvažovať o jeho dvoch typoch, ako na to upozorňuje svetská i konfesiónalna religionistika. Náboženstvo možno používať ako nástroj k niečomu ďalšiemu – posvätiť (legitimizovať) napríklad politickú ideológiu pravicovej i ľavicovej proveniencie, obhajovať etnickú identitu. Presne na takéto ciele bola zneužitá zbožnosť časťou slovenskej rímskokatolíckej hierarchie. Podobnou cestou mohlo ísť aj gréckokatolícke duchovenstvo, t. j. kolaborovať s politickou mocou.

Na druhej strane možno brať náboženstvo ako vieru, nástroj, cestu k „blížnemu svojmu“, humanitu ako životný postoj, povedané svetským jazykom. Presne toto sa „prihodi- lo“ gréckokatolíckym veriacim, keď hierarcha tejto cirkvi – biskup P. P. Gojdič² –pastierskymi listami, kázňami v chrámoch i vo verejnom priestore apeloval na adresnú pomoc pre židovské etnikum. A nielen to. Kriticky vyjadril svoj protestný hlas voči totalitárnym ideológiám ako aj voči prezidentovi štátu J. Tisovi, ktorý bol zároveň rímskokatolíckym

2 Biskup Pavel Peter Gojdič sa narodil 17. 7. 1888 v Ruských Pekľanoch (okres Prešov) v rodine gréckokatolíckeho kňaza Štefana Gojdiča a Anny Gojdičovej, rod. Gerberyovej, ktorá bola dcérou gréckokatolíckeho kňaza Jozefa Gerberyho. Po teologických štúdiách prijal v roku 1911 kňazskú vysviacku v Prešove. V roku 1922 vstúpil do Rádu sv. Bazila Veľkého (OSBM) na Černej Hore pri Mukačeve a prijal rehoľné meno Pavol. Dňa 14. 9. 1926 bol menovaný za apoštolského administrátora Prešovskej eparchie. Biskupskú vysviacku prijal v Ríme v roku 1927. Počas biskupskej služby v Prešove sa zasadil za viacero významných krokov na poli sociálneho, duchovného ako aj materiálneho povznesenia eparchie. Po vzniku Slovenského štátu (14. 3. 1939) sa stal nepohodlnou osobou pre vtedajší nedemokratický režim a požiadal o abdikáciu z biskupskej služby. Vatikán abdikáciu neprijal na prekvapenie vtedajších vládnych kruhov v roku 1940 menoval Gojdiča za prešovského sídelného biskupa. Po nástupe komunistov k moci vo februári 1948 odmietol štátnou mocou podporovanú snahu o prestup gréckokatolíkov na pravoslávie. Po tzv. Prešovskom sobore (28. 4. 1950) bola gréckokatolícka cirkev v Československu postavená mimo zákon a došlo k oficiálnemu zákazu jej činnosti. Biskup Gojdič bol zatknutý, internovaný a v roku 1951 po vykonštruovanom procese odsúdený na doživotné odňatie slobody. Bol internovaný vo viacerých väzniciach (Praha-Ruzyň, Valdice, Ilava, Leopoldov), kde bol permanentne vystavený fyzickému a psychickému nátlaku. Zomrel 17. 7. 1960 vo veku 72 rokov vo väzenskej nemocnici v Leopoldove. Po obnovení gréckokatolíckej cirkvi v Československu (1968) boli jeho telesné pozostatky exhumované a prevezené do Prešova. Pápež Ján Pavol II. v roku 2001 vyhlásil P. P. Gojdiča za blahoslaveného mučeníka za vieru. Mesto Prešov udelilo biskupovi Gojdičovi v roku 2003 titul „čestný občan mesta“ Prešov *in memoriam* a v roku 2018 bol vyhlásený za patróna tohto mesta. V roku 2008 bol P. P. Gojdičovi udelený izraelský titul „Spravodlivý medzi národmi“ za nezištnú záchranu židovského obyvateľstva počas holokaustu. K biografii P. P. Gojdiča bližšie pozri napríklad Potaš, M.: *Dar lásky*; Šturák, P.: *Pavol Peter Gojdič*.

kňazom, čím sa fakticky postavil do pozície proti vlastnému štátu ako aj proti rímskokatolíckej cirkvi – s ktorou ho spájala príslušnosť, resp. poslušnosť k Vatikánu.³ Možno to sformulovať aj tak, že P. P. Gojdič v pozícii biskupa (t. j. cirkevnej autority) využil svoje možnosti – aj napriek nepríjemným dôsledkom – angažovať sa vo verejnom priestore a v istom zmysle „revoltovať“ proti antisemitským klerikálom.

V súvislosti s nami pertraktovanou témou záchranu židovského obyvateľstva gréckokatolíckym duchovenstvom a v neposlednom rade aj „obyčajnými“ veriacimi hodno si povšimnúť ďalší moment. Ide o to, že podstatná časť gréckokatolíkov sa hlásila k rusínskej národnosti, pričom ľudácky režim Slovenskej republiky sledoval záujem vytvoriť etnicky a konfesionálne čistý, homogénny štát. Zo strany oficiálnej moci sa Rusíni stávali subjektmi politickej, hospodárskej a kultúrnej diskriminácie, čo celkom neplatilo o evanjelických či rímskokatolíckych kresťanoch slovenskej národnosti. Už aj preto, lebo mali – historicky podmienené – silnejšie zázemie.⁴

Príspevok dopĺňa doterajší výskum autorov, ktorí vo svojich prácach viac či menej zachytili postoje majoritného obyvateľstva, resp. katolíckej cirkvi k prenasledovaným Židom s ohľadom na záchranné aktivity obyvateľov, prípadne analýzu ich vzájomného spolužitia.⁵ Téma vzťahu (menšinovej) gréckokatolíckej cirkvi a slovenských Židov bola doposiaľ venovaná iba marginálna pozornosť. V tomto okruhu bádania je jediným uceleným a prehľadne spracovaným dielom monografia od cirkevného historika a gréckokatolíckeho kňaza Petra Borzu, ktorá je mierne modifikovanou verzou jeho habilitačnej práce obhájenej v roku 2015 na Prešovskej univerzite v Prešove.⁶ Uvedený autor k tejto téme publikoval aj viacero ďalších príspevkov.⁷ Medzi ďalšie práce, v ktorých rezonuje postoj gréckokatolíckej cirkvi k židovskej otázke, možno zaradiť vedecké príspevky historika Petra Coraniča⁸ či konferenčný príspevok od Jany Kovaľovej.⁹ Predkladaný príspevok do uvedeného rámca vedeckých prác dopĺňa výsledky vlastného výskumu realizovaného v rokoch 2013–2017, ktorý prebiehal počas písania dizertačnej práce na tému „*Otázka tolerancie gréckokatolíckej cirkvi voči židovskému obyvateľstvu v politickom systéme Slovenskej republiky (1939–1945)*“. Predkladá nové, originálne poznatky v súvislosti s jednou z možných (ďalších) foriem pomoci v podobe záchranu hnutelného majetku Židov. Zároveň,

3 Bližšie pozri Székely, G.: *Biskup P. P. Gojdič a jeho kritika*, s. 171–180.

4 Bližšie pozri Székely, G.: *Biskup P. P. Gojdič a ochrana*, s. 27–36.

5 Napríklad Nižňanský, E.: *Holokaust na Slovensku* 7.; Kamenec, I.: *Tragédia politika*; Kamenec, I. – Prečan, V. – Škovránek, S.: *Vatikán a Slovenská republika*; Hoffmann, G. – Hoffmann, L.: *Katolícka cirkev a tragédia*; Nižňanský, E.: *Židovská komunita na Slovensku*; Nižňanský, E.: *Nacizmus*; Amir, G.: *Prešov – osud židovskej obce*; Hlavinka, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce*; Hlavinka, J.: *Židovská komunita v Humennom*; Jelínek, J. A.: *Dávidova hviezda*; Kubátová, H.: *Nepokradeš!*; Letz, R.: *Pomoc prenasledovaným*; Kónya, P.: *Židia pred a za Karpatmi*; Kónya, P. – Landa, D.: *Stručné dejiny prešovských Židov a ďalší*.

6 Borza, P.: *Gréckokatolícka cirkev a Židia* (Prešov 2017); Borza, P.: *Gréckokatolícka cirkev a Židia* (Habilitačná práca).

7 Borza, P.: *Gréckokatolícka cirkev a Židia* (*Historický časopis*, 2017), s. 493–513; Borza, P.: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi*; Borza, P.: *Niekoľko poznámok k činnosti*; Borza, P.: *Formy pomoci Židom*; Borza, P.: *Activities of bishop*; Borza, P.: *Ruka podaná Židom*, s. 12–13.

8 Coranič, J.: *Gréckokatolícka cirkev*, s. 354–364; Coranič, J.: *Z dejín gréckokatolíckej cirkvi*, s. 273–281.

9 Kovaľová, I.: *Biskup Gojdič*, s. 117–129.

v okruhu krstov Židov rozlišuje dve odlišné línie pomoci, ktoré spomenutí autori vo svojich príspevkoch nereflektovali.

Z metodologického hľadiska má príspevok povahu mikroanalýzy s aplikáciou základných (štandardných) metód vedeckého výskumu; okrem vyváženej kombinácie priamej a nepriamej metódy ide najmä o skúmanie a analýzu písomných prameňov a historických dokumentov ako základného zdroja informácií. Okrem spomenutých metód využívame aj všeobecné vedecké metódy ako analýzu, syntézu, indukciu, dedukciu. Pri výskume a spracovaní pracujeme s viacerými zdrojmi, t. j. pramennou a interpretačnou literatúrou. Podstatným zdrojom sú najmä pôvodné archívne materiály z viacerých archívov: Archívu gréckokatolíckeho arcibiskupstva Prešov (AGAP); Slovenského národného archívu (SNA) v Bratislave; Štátneho archívu (ŠA) v Prešove a Štátneho archívu v Žiline – pobočka Bytča. Ďalším zdrojom informácií sú archívy jednotlivých gréckokatolíckych farností Prešovskej archieparchie a Košickej eparchie, t. j. zachované matriky pokrstených, do ktorých sme nahliadli počas terénneho výskumu. Parciálnym materiálom k spracovaniu témy sú taktiež články z dobovej a súčasnej periodickej tlače.

Stručné vymedzenie územno-správnej organizácie gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1939–1945

Základným východiskom k náčrtu územno-správnej organizácie gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1939–1945, ktorá je v rámci byzantského obradu súčasťou katolíckej cirkvi, sa stali dve kľúčové udalosti geopolitického charakteru: Mníchovská konferencia a Viedenská arbitráž. Tieto udalosti v dôsledku expanzionistickej a agresívnej politiky Nemecka prispeli k postupnému rozpadu demokratickej 1. Československej republiky, t. j. vyhláseniu autonómie Slovenska v Žiline spolu s autonómiou Podkarpatskej Rusi (v novembri 1938 premenovaná na Karpatskú Ukrajinu) a následnému vydaniu ústavného zákona č. 299/1938 o autonómii Slovenskej krajiny v rámci federatívneho usporiadania spoločného štátu Česko-Slovenska.¹⁰ Krátku existenciu tohto útvaru ukončilo vyhlásenie Slovenského štátu a Protektorátu Čechy a Morava.

Dôsledkom Viedenskej arbitráže bolo odtrhnutie južného Slovenska a juhozápadnej časti Podkarpatskej Rusi od ČSR a ich pripojenie k Maďarsku. Tieto zmeny sa dotkli aj územno-správneho členenia gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku, ktorú v tomto období viedol biskup-administrátor P. P. Gojdič. Z prešovského biskupstva pripadlo Maďarsku celkovo šesť farností Košického dekanátu s viac ako 9 672 veriacimi.

Gréckokatolícka cirkev k roku 1944 bola organizovaná v dvoch územno-správnych jednotkách: prešovskom gréckokatolíckom biskupstve a Apoštolskej administratúre Mukačevo. V prešovskom biskupstve bolo dokopy 5 archidiakonátov členených do 19 dekanátov, ktoré pozostávali zo 154 farností a 870 filiálok. Spolu išlo o 146 017 veriacich. Apoštolskú

¹⁰ Lettrich, J.: *Dejiny novodobého Slovenska*, s. 114.

administratúru Mukačevo tvorilo 6 dekanátov, ktoré pozostávali zo 47 farností a 88 filiálok, čo tvorilo 43 316 veriacich.¹¹

V Slovenskej republike bola väčšina gréckokatolíkov koncentrovaná v oblasti Šariško-zemplínskej župy, ktorú viedli župani Štefan Haššík¹² a Andrej Dudáš¹³. Časť gréckokatolíckych farností ležala aj na území Tatranskej župy, ktorú po celý čas viedol župan Koloman Slušný¹⁴. V autoritárskom režime došlo k otvoreniu starých, počas obdobia 1. ČSR dlhodobo neriešených otázok. Týkali sa viacerých oblastí vzťahu štátu a gréckokatolíckej cirkvi. Išlo najmä o otázky politického, administratívneho, národnostného (rusínska otázka) a náboženského charakteru. Najviac rezonovala nacionálna otázka, t. j. uplatňovanie diskriminačného princípu v duchu ambícií slovenského nacionalizmu. Išlo o tendenciu režimu asimilovať rusínske obyvateľstvo (prevažne gréckokatolíckeho vyznania) na východnom Slovensku so slovenskou väčšinou.¹⁵ Diskriminačný postoj režimu sa prejavil najmä voči židovskému etniku v podobe rasovej, náboženskej a kultúrnej intolerancie. V prípade oboch menších zohrávala gréckokatolícka cirkev na čele s biskupom P. P. Gojdičom nezanedbateľnú úlohu v obhajobe základných práv a slobôd Židov. Čelila taktiež útokom zo strany aparátu štátu a jeho politických elít; tieto útoky boli motivované neskrývaným militantným nacionalizmom až šovinizmom. Prejavovalo sa to v rôznej intenzite a na rôznych úrovniach spoločenského života, jednak voči osobe biskupa Gojdiča

11 *Schematismus Venerabilis Graeci Ritus*, s. 31–112.

12 Štefan Haššík (1898–1985) bol poslancom Národného zhromaždenia I. ČSR za HSES, od 2. 11. 1938 do konca roka 1939 zastával funkciu poverenca slovenskej autonómnej vlády pre Zemplín. Od januára do októbra 1940 bol vo funkcii župana Šariško-zemplínskej župy a predsedom župnej organizácie HSES. Následne pôsobil ako nitriansky župan do septembra 1944, kedy sa stal členom vlády Štefana Tisu ako minister národnej obrany a do rezortu prebral aj štátnu bezpečnosť. Bol veliteľom novovzniknutej slovenskej Domobrany, nazývanej aj „Haššíkova armáda“. Po II. svetovej vojne ušiel na západ do USA, neskôr žil v Argentíne. Zomrel v roku 1985 v Clevelande (USA). Bližšie pozri Chreňo, J.: *Malý slovník*, s. 65; Cséfalvai, F. a kol.: *Vojenské osobnosti*, s. 84–85.

13 JUDr. Andrej Dudáš (1895–1947) zaujal v roku 1939 miesto okresného náčelníka v Zlatých Moravciach. Od januára 1940 zastával funkciu župana Nitrianskej župy až do októbra 1940, kedy sa stal županom Šariško-zemplínskej župy namiesto Š. Haššíka, s ktorým si vymenil miesto. S menom A. Dudáša sa spája najmä jeho radikálny postup voči Židom. Bol to práve A. Dudáš, z ktorého iniciatívy a rozhodnutia bola na území Šariško-zemplínskej župy dňa 31. 3. 1941 prijatá vyhláška Župného úradu č. 144/1941, ktorou sa všetkým Židom bez výnimky nariaďovalo nosiť na ľavom ramene nad lakťom na vrchnom obleku dookola prísitú pásku žltej (citrónovej) farby v šírke 3 cm. Touto vyhláškou predstihol o niekoľko mesiacov vládu Slovenskej republiky, ktorá Židom starším ako 6 rokov uložila povinnosť nosiť označenie Dávidovou hviezdou v septembri 1941 na základe tzv. Židovského kódexu. Okrem toho sa aktívne podieľal aj na potláčaní ilegálneho partizánskeho hnutia na východnom Slovensku. V apríli 1945 utiekol do Auroldmünsteru v Hornom Rakúsku, kde 12. 9. 1945 zomrel. Bližšie pozri Hlavinka, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce*, s. 138; Dudáš, A.: *Rusínska otázka*, s. 229–236; *Slovenský biografický slovník, I. zväzok A – D.*, s. 516; Amir, G.: *Prešov*, s. 105–108.

14 Koloman Slušný (1884–1961) počas I. ČSR zastával funkciu župného úradu v Košiciach a v roku 1927, po zrušení župného zriadenia pôsobil ako hlavný komisár bývalého Krajinického úradu v Bratislave. V roku 1929 bol zvolený za poslanca Národného zhromaždenia za HSES. Počas Slovenského štátu pôsobil najprv ako okresný náčelník v Spišskej Novej Vsi (od 1. 4. 1939), neskôr (od 14. 12. 1939) zastával funkciu župana Tatranskej župy. Zomrel v roku 1961 v Bratislave. Bližšie pozri Urban, M.: *Slušný*, s. 5; Chreňo, J.: *Malý slovník*, s. 65.

15 Pekár, M.: *Východné Slovensko*, s. 81–89.

a jeho rusínskej orientácii,¹⁶ tak aj voči niektorým členom gréckokatolíckeho duchovenstva, príslušníkom rehoľných spoločností ako aj samotným laikom.¹⁷

Krsty Židov

Židovské obyvateľstvo bolo súčasťou národnostného a etnického koloritu slovenskej spoločnosti už niekoľko storočí. Kým v 18. storočí boli Židia koncentrovaní najmä v západnej a východnej časti Slovenska, v neskoršom období možno pozorovať výrazný populačný vzrast tohto etnika a zakladanie nových náboženských obcí na strednom a východnom Slovensku. Už v tom čase, no najmä v revolučných rokoch 1848–1849, prepukli prvé otvorené prejavy antisemitizmu a represíí voči Židom, ktoré mali sociálno-ekonomický, ale aj nacionalistický rozmer. Ten sa prejavil hlavne po občianskom zrovnoprávnení uhorských Židov (1867), kedy slovenská inteligencia, ale aj predstavitelia jednotlivých cirkví, zaujali voči Židom negatívne stanovisko za ich podiel na zlom postavení slovenského národa a za ich „sabotovanie“ slovenskej národnej emancipácie v záujme uhorskej vlády.¹⁸

Vo všeobecnosti možno akceptovať názory historikov a etnológov, podľa ktorých demokratické pomery v 1. ČSR dovoľovali židovskému obyvateľstvu všestranný rozvoj a poskytovali dostatočný priestor na praktizovanie ich viery, vzdelávania a spoločných aktivít.¹⁹ Demokratická ústava (1920) znemožňovala akúkoľvek štátom organizovanú formu antisemitizmu a dávala všetkým občanom rovnaké politické i náboženské práva. Napriek tomu, prítomnosť značnej miery antisemitizmu v spoločnosti bola naďalej badateľná.

Podľa historika Ivana Kamenca dvadsaťročné hľadanie spoločného *modus vivendi* medzi slovenským a židovským obyvateľstvom neprispelo k podstatnému zlepšeniu slovensko-židovských vzťahov. V slovenskej spoločnosti sa už dlhodobo vyvíjal „vedomý či podvedomý antisemitizmus hospodársko-obranného charakteru, so silným nacionálnym protimaďarským akcentom“, ktorý sa navyše zintenzívňoval jeho náboženskou, ale aj politickou formou. Obdobie 1. ČSR bolo pre vzájomné zblíženie majoritného obyvateľstva a židovského etnika príliš krátke. V spoločnosti naďalej pretrvávala vzájomná nedôvera s výbušnou zmesou

16 Počas obdobia Slovenského štátu politickí predstavitelia a štátne orgány neraz obviňovali, resp. osočovali biskupa P. P. Gojdiča ako aj viacerých kňazov eparchie z toho, že svojou rusínskou príslušnosťou iba zakrývajú svoju ozajstnú – maďarskú orientáciu. Bol to predovšetkým Šarišsko-zemplínsky župan A. Dudáš, ktorý neraz prirovnával činnosť prešovského biskupstva k „*hungaristickej pseudorusínskej mafii*“ (Dudáš, A.: *Rusínska otázka*, s. 34–44; 59–65). Historik J. Coranič však upozorňuje, že tieto obvinenia zo strany vládných kruhov a tlače boli mnohokrát prehnané a v druhej polovici 30. rokov už „*viac menej neaktuálne*“, nakoľko „*nová generácia gréckokatolíckeho duchovenstva sa väčšinou hlásila k rusínskej, časť aj k slovenskej národnosti*“. Pravdou je, že časť duchovenstva, najmä starší kňazi, používali maďarský jazyk v súkromnej komunikácii a korešpondencii. Pokiaľ ide o biskupa Gojdiča, ten taktiež sporadicky používal maďarský jazyk vo svojej slovnej a písomnej komunikácii, avšak oficiálne komunikoval výhradne v rusínskom a slovenskom, prípadne českom jazyku. Na druhej strane, netreba zabúdať, že jeho politickým poradcom bol prešovský advokát Jozef Kissóczy, ktorý bol podpredsedom Esterházyho Maďarskej strany na Slovensku. Bližšie pozri Coranič, J.: *Postavenie gréckokatolíckej cirkvi*, s. 133–134.

17 Coranič, J.: *Z dejín gréckokatolíckej cirkvi*, s. 251; Borza, P.: *K postaveniu Gréckokatolíckej cirkvi*, s. 204.

18 Büchler, R. J. – Fatranová, G.: *Z histórie slovenského židovstva*, s. 7–8.

19 Bližšie pozri Borza, P.: *Gréckokatolícka cirkev*, s. 53–60.

hospodársko-nacionálneho antisemitizmu. To všetko nahrávalo radikálnym politickým programom a verejným mobilizačným akciami, ktoré postupne prechádzali od protizidovských výtržností a demonštrácií na verejnosti k radikálnejším formám perzekúcie, ako aj k ostrakizácii a totálnej pauperizácii židovského obyvateľstva.²⁰

V uvedenom období, no najmä v čase autonómie Slovenska, bol v spoločnosti prítomný tzv. autochtónny nerasový antisemitizmus, predovšetkým v radikalizujúcej sa Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (HSĽS). Stal sa podkladom na prípravu a realizáciu slovenskej politiky antisemitizmu, ktorá sa neskôr zmiešala s radikálnejšou formou rasového antisemitizmu nacistického Nemecka. Autochtónny antisemitizmus pramenil z viacerých príčin, kváziargumentov náboženského, rasového, politického, prípadne ekonomického pôvodu.²¹ K tejto radikalizácii jazyka, budovaniu stereotypov a burcovaniu voči Židom však neraz prispievali aj predstavitelia kléru z prostredia rímskokatolíckej cirkvi už pred vznikom Slovenského štátu.²² O podobnej tendencii z radov gréckokatolíckeho duchovenstva sa historici nezmieňujú. Nemožno pritom vylúčiť, že sa tak dialo aj v rámci tejto cirkvi v individuálnych prípadoch kňazov.²³

Po vyhlásení Slovenského štátu bolo právne postavenie Židov v spoločnosti upravené vládny nariadením č. 63/1939 o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach z 18. 4. 1939. Z normatívne vymedzeného pojmu žid (na základe konfesijného podkladu) boli vylúčení iba všetci tí, ktorí boli pokrstení pred vznikom 1. ČSR. Prijatie krstu po tomto dátume ako aj po vyhlásení autonómie nebolo podľa nariadenia uznané.²⁴ Prijatie krstu, t. j. konverzia na kresťanstvo do prijatia vládneho nariadenia č. 198/1941, známeho ako Židovský kódex, nezohrávalo dôležitú úlohu pri záchrane. Možnosť záchrany prostredníctvom krstu sa ukázala reálna až v dôsledku účinnosti tzv. výnimkových paragrafov (§ 255 a 256) tohto kódexu. K získaniu prezidentských výnimiek bolo potvrdenie o krste veľmi dôležité. Význam krstu zásadne vzrástol aj po prijatí ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z., ktorý vyňal spod platnosti zákona všetky osoby, ktoré boli pokrstené najneskôr pred 14. 3. 1939 alebo žili v platnom manželskom zväzku s Nežidom uzavretom pred 10. 9. 1941. Od deportácií boli uchránení aj manželia (manželky), maloleté deti, rovnako tak rodičia pokrsteného dieťaťa.

Pri zmene konfesionalnej príslušnosti Židov je potrebné poukázať na psychologické aspekty tejto konverzie nielen u Židov, ale aj u majoritného obyvateľstva. Poväčšine bol krst zo strany Židov chápaný ako formalita, dôležitý krok k záchrane života, ale aj k zaisťovaniu slušnej existencie jednotlivcov a celých rodín. Podstatnú úlohu v konverzii na kresťanskú vieru zohrávala aj osobnosť kňaza a jeho ochota pomáhať v nebezpečenstve.

20 Kamenec, I.: *Po stopách tragédie*, s. 12–18.

21 Bližšie pozri Nižňanský, E.: *Holokaust na Slovensku* 6, s. 8–9; Nižňanský, E.: *Nacizmus*, s. 105; Kružliak, I. – Okál, J.: *Svedectvo jednej generácie*, s. 171–175.

22 Pozri napríklad Szabó, M.: *Klérofašisti.*; Hlavinka, J. – Kamenec, I.: *Spory o biskupa*, s. 17–45; Jelínek, J. A. *Židia*, s. 118; Nižňanský, E.: *Holokaust na Slovensku: Obdobie autonómie*, s. 161–173; Szabó, M.: *“For God and Nation”*, s. 885–900.

23 AGAP – Bežná agenda, 1936, inv. č. 452, sg. 2590.

24 *Slovenský zákonník, vládne nariadenie č. 63/1939 zo dňa 18. apríla 1939 o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach.*

Udelenie krstu pritom nemuselo garantovať istotu záchrany, lebo niektoré štátne orgány krsty nerešpektovali a časť majoritného obyvateľstva naďalej prejavovala averziu voči Židom. Absencia istoty záchrany prostredníctvom krstu sa preukázala najmä po potlačení Slovenského národného povstania (SNP).²⁵

Treba poznamenať, že skúsenosť s holokaustom bola u niektorých Židov dôvodom k úplnej strate ich niekdajšieho vierovyznania (t. j. stali sa neveriacimi). Naopak, pre neveriacich Židov bola táto udalosť iba potvrdením ich skoršieho rozhodnutia byť ateistami.²⁶ Podobne aj slovenský etnológ P. Salner zastáva názor, že existujú iba ojedinelé prípady, kedy prežitie jednotlivcov či celých rodín možno hodnotiť ako dôkaz viery. Ako uvádza, „*utrpenie holokaustu malo častejšie opačný dôsledok a slúžilo ako vysvetlenie pre stratu viery*“, hoci netreba opomínať fakt, že „*strata viery pritom neznamenala stratu židovstva*.“²⁷ Napriek tomu, uvedené tvrdenia o prevažnej strate viery nemožno považovať za generalizujúce.²⁸ Po skončení II. svetovej vojny sa niektorí Židia obrátili k svojej viere (judaizmu), no niektorí prejavili úprimný záujem o kresťanskú vieru, ktorú naďalej praktizovali. Vo vzťahu k postoju jednotlivých kresťanských cirkví k Židom a udeľovaniu krstov rozlíšil izraelský historik J. A. Jelínek dve skupiny kresťanov – liberálnych a konzervatívnych. Okrem iného uvádza, že niektorí Židia zanechali židovstvo úplne a brali svoj krst vážne – napr. skupina pokrstených v tábore Nováky.²⁹

Krst predstavoval jeden z dôležitých spôsobov, akým sa dalo vyhnúť pred deportáciami v roku 1942. Podľa oficiálneho výkazu počtu Židov na Slovensku k 1. 1. 1943 sa deportáciám prostredníctvom krstov či vybavenia nepravých krstných listov vyhlo 8 002 Židov, čo z celkového počtu 18 945 preživších Židov tvorilo 42,2 % osôb. V rámci tohto počtu prináležalo ku gréckokatolíckej cirkvi 886 pokrstených Židov. Značný nárast počtu pokrstených po vzniku Slovenského štátu bol spozorovaný najmä v Evanjelickej a Reformovanej cirkvi.³⁰

Krátko pre započatím prvých transportov zo Slovenska do koncentračných táborov vyvolal hromadný nárast počtu pokrstených Židov znepokojenie a okamžitú reakciu štátnych orgánov. V sobotu 21. 3. 1942 ÚŠB vydala fonogram, aby bol okamžite vydaný príkaz všetkým okresným náčelníkom k vyšetrovaniu hromadných krstov Židov.³¹ Následne Ministerstvo vnútra vydalo nariadenie, v ktorom prikázalo všetkým služobne nižším štátnym orgánom (napr. notárskym úradom), aby pozastavili (až do odvolania) vybavovanie

25 Salner, P.: *Židia na Slovensku* (2000), s. 16, 38–40.

26 Švolíková, M.: *Z histórie židovskej komunity*, s. 40; Turková, A.: *Židovská teologie*, s. 14.

27 Salner, P.: *Židia na Slovensku po roku 1945* (2016), s. 48, 50.

28 Pozri napríklad Salner, P.: *The Holocaust*, s. 117–133; *Transformácia religióznej identity*, s. 163–174; *Premeny religióznej identity*, s. 57–74.

29 Jelínek, J. A.: *Dávidova hviezda*, s. 332–336; 350; Špitzer, J.: *Nechcel som*, s. 225.

30 Slovenský národný archív (SNA) Bratislava – fond Ústrednej štátnej bezpečnosti (ÚŠB), ev. spis 209-864-2 (Výkaz stavu Židov na Slovensku k 1. januáru 1943).

31 Štátny archív (ŠA) Prešov – fond Šarišsko-zemplínskej župy-Štátna bezpečnosť (ŠŽŠB) (1940–1944), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstenie Židov (Fonogram z ÚŠB a nariadenie župana A. Dudáša pre okresných náčelníkov Šarišsko-zemplínskej župy z 21. a 22. 3. 1942 – Vyšetrovanie hromadného krstenia Židov).

jednotlivých žiadostí Židov o vystúpenie z izraelitského náboženstva.³² Rovnako postupoval župan A. Dudáš, ktorý dodatkom k výnosu č. 132/II-a/ŠB-1942 z 13. 3. 1942 nariadil dôkladne vyšetriť hromadné krsty Židov v Šarišsko-zemplínskej župe.³³

Koncom marca a počas apríla 1942 bezpečnostné zložky začali zasielať A. Dudášovi, županovi Šarišsko-zemplínskej župy v Prešove, výsledky vyšetrovania s konkrétnymi informáciami. Medzi vyšetrovanými boli aj gréckokatolícki kňazi.³⁴ Z hlásenia ÚŠB o hromadných krstoch Židov na Slovensku vyplynulo celkovo 568 hromadných krstov, ktoré boli vykonané väčšinou od 7. 3. do 22. 3. 1942.³⁵ Samotné vyšetrovanie odhalilo iba niektorých gréckokatolíckych kňazov. Zdokumentované boli aj okolnosti udeleniu krstu, spôsob jeho vykonania, prípadne motív konverzie Židov. Viacerí kňazi ostali neodhalení a neboli ani vyšetrovaní. Považujeme za potrebné upozorniť, že v rámci krstu Židov, ako jednej z foriem pomoci, rozlišujeme dve línie.³⁶

Špecifickým prípadom pri krste Židov boli prestupy už pokrstených Židov z evanjelickej, reformovanej a pravoslávnej cirkvi do gréckokatolíckej cirkvi. U protestantských konvertitov sa krst musel zopakovať na základe povolenia biskupa Gojdiča, prípadne generálneho vikára A. Tinka pod podmienkou (*sub conditione*).³⁷ U konvertitov z pravoslávnej cirkvi sa krst neopakoval; vyžadovala sa od nich predkrstná náuka a zloženie katolíckeho vierovyznania. Ďalším špecifickým prípadom boli situácie, kedy Židia boli skôr pokrstení bez myropomazania (birmovania). V takom prípade gréckokatolícky kňaz so súhlasom biskupa Gojdiča dodatočne udelil sviatosť birmovania.

Z jednotlivých vyšetrovaní hromadných krstov Židov vysvitlo viacero spôsobov, akým sa krsty udeľovali. Pozornosť bezpečnostných orgánov vzbudilo konanie farára Mikulá-

32 ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940–1944), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstenie Židov (Ministerstvo vnútra pre všetky štátne orgány nižšieho stupňa, č. 21-3692/1-1942 z 23. 3. 1942 – Židia, žiadosti o vznámosť vzatá vystúpenia z cirkvi).

33 ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940–1944), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstenie Židov (Prezídium Župného úradu Šarišsko-zemplínskej župy pre všetkých okresných náčelníkov a ďalšie orgány nižšieho stupňa, č. 146/III-g/ŠB-1942 z 23. 3. 1942 – Verejná a štátna bezpečnosť, zintenzívnenie služby, opatrenia proti Židom, s. 1 – 2); ŠA Prešov – f. Okresný úrad v Prešove, 1942, inv. č. 210, kr. 22 – Krstenie Židov (Okresný úrad v Prešove pre všetkých notárov v okrese Prešov, č. 877/1942 prez. z 31. 3. 1942 – Verejná a štátna bezpečnosť, zintenzívnenie služby, opatrenia proti Židom).

34 ŠA Prešov – f. Okresný úrad v Sabinove, PS 1942, inv. č. 60–61, kr. 8 – Zisťovanie krstenia Židov a spolupráca s kňazmi.

35 SNA Bratislava – f. ÚŠB, ev. spis 209-864-8, list 43–47 (Prednosta ÚŠB pre ministra vnútra A. Macha, č. 7709/3-1942 z 27. 3. 1943 – Židia, hromadné prekrstovanie v marci 1942-hlásenie, s. 1–4).

36 V prvej línii sú jednotliví kňazi aktívni vo farnostiach, prípadne rehoľní kňazi (redemptoristi, baziliáni), ktorí krst vykonávali slobodne a bez nátlaku, avšak s rizikom potenciálnej perzekúcie zo strany štátnych orgánov. Spôsob vykonávania krstov v Prešovskej eparchii a Apoštolskej administratúre Mukačevskej eparchie nebol uniformný, a to aj napriek konkrétnym inštrukciám biskupa Gojdiča a oficiálne deklarovanému postupu hierarchie o minimálne trojmesačnej dobe pre katechizáciu (predkrstnú náuku) kandidátov na krst (katechumenov). Do druhej línie pomoci zaraďujeme osoby, ktoré boli, resp. mohli byť na krste prítomné ako krstní rodičia. Ich účasť (z hľadiska konfesného práva) sa nevyžadovala k platnosti krstu. Bezpečnostné orgány sa zaujímali aj o tieto osoby, keďže medzi nimi neraz boli aj pokrstení Židia. Medzi krstnými rodičmi Židov boli aj gréckokatolícki kňazi, rodinní príslušníci krstiaceho kňaza (manželky a deti atď.), prípadne osoby, voči ktorým mali krstiaci kňazi alebo Židia dôveru.

37 Bližšie pozri *Kódex kánonického práva (CIC)*, s. 334–335.

ša Kašpara, ktorý v priebehu júla 1942 v Štefurove pokrstil 20 Židov z Prešova a okolia, pričom jeden z párov aj zosobášil na základe povolenia Biskupského ordinariátu.³⁸ K hromadnému krstu došlo aj v Prešove, keď v období od 1. 7. 1942 do 13. 8. 1942 bolo pokrstených celkovo 147 Židov. Medzi kňazmi rôznych konfesíí, ktorí krstili Židov, sa nachádzali aj gréckokatolícki kňazi Michal Kizák a Miron Petrašovič. Obaja žiadali od Židov výmery z Okresného úradu v Prešove o vystúpení z izraelitského náboženstva.³⁹ Od katechumenov požadovali iba záväzky dogmatického charakteru, pričom všetci kandidáti museli prejsť náukou a preukázať znalosti v katechizme. Za prijatie krstu dostali kňazi menšiu sumu peňazí formou daru na cirkevné účely, nešlo však o úplatky. Pokrstených riadne zapísali do matrík a žiadateľom boli vystavené krstné listy.⁴⁰

Z ďalšieho vyšetovania hromadných krstov vyplynulo, že písomný súhlas ku krstom Židov vydával biskup Gojdič v rámci celej eparchie. Štandardnou dobou katechumenátu boli tri mesiace.⁴¹ Napriek tomu, biskup Gojdič udeľoval povolenia ku krstu aj bez striktného dodržania tejto doby s ohľadom na záchranu života.⁴² Svedčí o tom aj odhalený prípad baziliánskeho kňaza Jána Mariána Sučka OSBM⁴³ z Bukovej Hôrky.⁴⁴ Vo väčšine prípadov kňazi dodržiavali štandardný postup a žiadali o písomné povolenie biskupa. Ten však v niektorých prípadoch (napr. Peter Dudinský, farár v Ihľanoch) udelil aj ústny súhlas k vykonaniu krstov. Napriek tomu, niektorí kňazi krstili Židov aj bez povolenia biskupa. Hromadné krsty vykonávali aj ďalší kňazi, ktorých bezpečnostné zložky odhalili.

- 38 SNA Bratislava – f. ÚŠB, ev. spis 209-864-8, list 74–75 (Žandárska stanica Marhaň pre Okresný úrad Giraltove, č. j. 228 dôv./42 z 3. 8. 1942 – Židia, hromadné prekrstovanie, s. 1–2).
- 39 Vybavovanie jednotlivých žiadostí Židov o vystúpenie z izraelitského náboženstva mali počas Slovenského štátu na starosti nižšie politické úrady. Vystúpenie z jednotlivých cirkví umožňoval § 6 zákona č. 96/1925 z 23. 4. 1925 o vzájomných poměrech náboženského vyznání. Podľa tohto paragrafu zákona, Židia mali svoje vystúpenie z cirkvi ústne alebo písomne oznámiť okresnému politickému (slúžnovskému, mestskému notárskemu) úradu podľa miesta svojho trvalého bydliska, resp. tomu úradu, ktorý prináležal podľa ich domovskej obce. Právne účinky vystúpenia z cirkvi nastali v deň oznámenia o tejto skutočnosti. Zodpovedný štátny úrad mal povinnosť do jedného mesiaca vydať žiadateľovi potvrdenie a oboznámiť o tejto skutočnosti aj predstaveného alebo duchovného správcu cirkvi, z ktorej žiadateľ odišiel. Vstup do novej cirkvi mali oznámiť vstupujúci predstavenému alebo duchovnému správcovi tejto cirkvi.
- 40 ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940–1944), kr. 117, sg. 936 (Odbočka ÚŠB pri Policajnom riaditeľstve v Prešove pre ÚŠB, č. 5828/1942 ÚŠBO z 13. 8. 1942 – Hromadné krstenie Židov v Prešove, s. 1–2); SNA Bratislava – f. ÚŠB, ev. spis 209-864-8, list 78.
- 41 ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940–1944), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstenie Židov (Župný úrad Šariško-zemplínskej župy v Prešove pre Policajné riaditeľstvo v Prešove, č. 938/III-g/ŠB-1942 prez. z 19. 8. 1942 – Hromadné krstenie Židov na východnom Slovensku, s. 1–2; Odbočka ÚŠB pri Policajnom riaditeľstve v Prešove pre Prezídium Župného úradu Šariško-zemplínskej župy v Prešove, č. 6180/1942 ÚŠBO z 27. 8. 1942 – Hromadné krstenie Židov na východnom Slovensku).
- 42 Biskup Gojdič „v záujme zachrany ľudských životov nemal nič proti len jednému či dvom predkrstným stretnutiam. Tieto rýchle krsty ešte neznamenali záchranu, no mohli pomôcť a často aj pomáhali“ (Vydra, Anton: Biskup, ktorý sa zastal Židov. In: *Týždeň*, 2016, roč. 13, č. 13, s. 28); ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940–1944), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstenie Židov (Oblasťné žandárske veliteľstvo Prešov pre Prezídium Župného úradu Šariško-zemplínskej župy v Prešove, č. j. 331 dôv./42 z 28. 8. 1942 – Židia, hromadné prekrstovanie, s. 1–2).
- 43 OSBM – lat. *Ordo Sancti Basilii Magni*, v preklade: Rád svätého Bazila Veľkého.
- 44 ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940–1944), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstenie Židov (Obvodný úrad Veľké Bukovce pre Okresný úrad v Stropkove, č. 90/1943 prez. z 16. 6. 1943 – Mandel Emanuel, Veľké Bukovce, prekrstenie).

Medzi nimi bol aj spomínaný Peter Dudinský, ktorý v rámci Prešovskej eparchie udelil najvyšší počet krstov. Z vyšetrovania ÚŠB v roku 1944 vyplynulo, že pokrstil až 210 prenasledovaných Židov. Tento počet je však uvádzaný nesprávne, keďže po verifikácii zápisov v tamojšej matrike pokrstených možno hovoriť o krste iba 201 osôb židovského pôvodu.⁴⁵

Špecifickým príkladom oslobodenia od povinnosti zachovania dispozičnej právnej normy boli krsty dvoch židovských detí (Agnesy a Alice Lichtenstein) vo farnosti Soboš, v okrese Giraltovce, ktorý vykonal farár Emil Husár s povolením biskupa Gojdiča.⁴⁶ Stalo sa tak na základe povolenia s poznámkou „*Servatis servandis*“.⁴⁷ V tomto zmysle možno pripomenúť konštatovanie P. Borzu, že ak kňaz v zložitej situácii vyhodnotil svoje konanie za spravodlivé za predpokladu splnenia všetkých nevyhnutných podmienok, nebol viazaný ďalšími predpismi a mohol prispôbiť svoje konanie okolnostiam.⁴⁸ Vychádzajúc z archívneho výskumu možno hodnoverne preukázať, že biskup Gojdič povolenie ku krstom Židov s formulou *servatis de iure servandis* vydal aj ďalším kňazom, avšak presný počet týchto povolení nie je možné určiť. Napriek tomu, týchto povolení ku krstu dostalo preukázateľne viac ako 51 osôb.⁴⁹

Hromadné krsty Židov zo strany jednotlivých cirkví v priebehu rokov 1942–1943 naďalej znepokojovali župana A. Dudáša, ktorý 6. 10. 1943 vydal pre všetkých okresných náčelníkov a žandárske stanice v okrese Prešov rozkaz k sledovaniu pokrstených Židov vo svojich obvodoch, či aj naďalej svätia židovské sviatky.⁵⁰ Okrem slovenských bezpečnostných orgánov sa o hromadné krsty Židov zaujímala aj nemecká bezpečnostná služba (*Sicherheitsdienst* – SD).⁵¹

Z výsledkov nami vykonaného výskumu jednotlivých zápisov v zachovaných matrikách pokrstených a odpisoch z matrik pokrstených možno preukázať, že sa na aktívnej pomoci židovskému obyvateľstvu (vrátane 1. línie pomoci) podieľalo celkovo 74 (až 76) kňazov a 60 (až 62) osôb v 2. línii pomoci. Prostredníctvom výskumu matrik pokrstených vrátane rekonštrukcie častí tých matrik, ktoré sa nezachovali, sme dospeli k celkovému počtu 882 zapísaných Židov. Týmto výsledkom sme sa v rámci doterajšieho výskumu problematiky najpresnejšie priblížili k počtu pokrstených Židov, ktorý bol hlásený štátnymi orgánmi ku dňu 1. 1. 1943 (833 osôb).⁵²

45 SNA Bratislava – f. ÚŠB, ev. spis 209-934-11 (Vyšetrovací spis Petra Dudinského z Hodemarku).

46 ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940–1944), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstenie Židov (Okresný úrad v Giraltovciach pre ÚŠB, č. 1535/prez.-1942 z 10. 8. 1942 – Husár Emil, gr. kat. v Soboši, krstenie Židov).

47 ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940–1944), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstenie Židov (Odbočka ÚŠB pri Policajnom riaditeľstve v Prešove pre Prezídium Župného úradu v Prešove, č. 6251/1942 ÚŠBO z 27. 8. 1942 – Husár Emil, krstenie Židov). K formule *servatis de iure servandis* pozri: *Kódex kánonického práva (CIC)*: Bratislava 1996, s. 185; 231; Hrdina, Antonín I.: K vybraným aspektům zákonosti v církvi. In: *Revue pro církevní právo*, 1998, roč. 10, č. 2, <http://spcp.prf.cuni.cz/1-10/hrdina10.htm>, citované 24. 12. 2021.

48 Vydra, A.: Biskup, s. 28; Borza, P.: Gréckokatolícka cirkev, s. 507–508.

49 Székely, G.: *Otázka tolerancie*, s. 217.

50 ŠA Prešov – f. Okresný úrad v Prešove, 1943, inv. č. 211, kr. 26 – Židia pokrstení, svätenie židovských sviatkov (Prezídium Župného úradu v Prešove pre všetkých okresných náčelníkov a žandárske stanice, č. 3336/1943 prez. zo 6. 10. 1943 – Pokrstení Židia, svätenie židovských sviatkov).

51 Nižňanský, E.: *Holokaust na Slovensku 4.*, s. 205, 207.

52 Székely, G.: *Otázka tolerancie*, s. 368–371.

V súvislosti s (hromadným) krstom Židov možno poukázať na niekoľko otvorených otázok, ktoré v tejto problematike vyvstávajú. Prvou z nich je otázka „využívania“ tejto formy pomoci zo strany členov kléru k vlastnému obohacovaniu, keďže niektorí odporcovia krstov Židov poukazovali na ziskuchtivosť kňazov, ktorí krsty vykonávali za finančnú odmenu.⁵³ Prijatie peňazí od Židov je preukázateľné iba v zriedkavých prípadoch gréckokatolíckych kňazov. Na druhej strane treba zohľadniť skutočnosť, ktorá je v pastoračnej praxi kňazov dodnes zaužívaná. Za vyslúženie jednotlivých sviatostí neexistuje taxatívne stanovená finančná odmena, resp. právny nárok na túto odmenu. Tieto odmeny majú fakultatívnu povahu a môžu slúžiť v prospech jednotlivca (kňaza), ale aj skupiny (t. j. v prospech cirkvi, charity a pod.). Posúdiť, do akej miery išlo v konkrétnom prípade kňaza o tendenciu obohatiť sa na úkor tragickej pozície Židov, nie je vzhľadom na informačný deficit možné.

Druhou podstatnou otázkou je, či zo strany gréckokatolíckej cirkvi nedochádzalo k tzv. konjunkturálnemu krsteniu, na ktoré poukazovali kritici nielen z radov štátnych orgánov, ale aj z radov katolíckej cirkvi.⁵⁴ Inak povedané, nezneužívala hierarchia cirkvi ťažkú situáciu Židov vo svoj prospech, aby navýšila počet svojich veriacich? Na túto otázku čiastočne odpovedá postoj biskupa Gojdiča, ktorý reflektoval značný nárast pokrstených Židov a neprehľadnú situáciu v matričných záznamoch. V oficiálnych nariadeniach z roku 1942⁵⁵ a 1943⁵⁶ žiadal kňazov, aby viedli presnú evidenciu pokrstených Židov. Zároveň apeloval, aby pokrsteným Židom venovali osobitnú pastoračnú starostlivosť.⁵⁷ Nemyslel však na ich násilnú alebo pod tlakom okolností vynútenú konverziu.⁵⁸ V centre pozornosti Gojdiča neboli počty veriacich a štatistiky, ale snaha predísť ďalším nepríjemnostiam zo strany veriacich gréckokatolíkov, ktorí sa mohli pohoršovať nad pokrstenými Židmi a týmto vnášať do farností nevraživosť.⁵⁹ Ako podstatný sa ukazuje aj list kanonika

53 Na tento fakt poukázal aj J. A. Jelínek tvrdením, „že Židia podplácali kňazov a že kňazi krstili zo ziskuchtivosti“, resp. že si niektorí kňazi za krstenie Židov „dali platiť“. Jelínek však objektívne priznáva, že boli aj takí kňazi, ktorí konali „z altruistických pohnútok“, resp. „ohrozovali samých seba, aby pomohli Židovi“ (Jelínek, J. A.: *Dávidova hviezda*, s. 335).

54 Príkladom je postoj spišského biskupa Ján Vojaššáka, ktorý na zasadnutí Štátnej rady 3. 2. 1943 smeroval výčitku vo veci hromadného pokrstenia 25 Židov v jeden deň na gréckokatolíckej fare. Z výskumu matrik pokrstených môžeme povedať, že táto kritika bola adresovaná na Michala Mašleja, farára v Oľšavici. O tomto vyjadrení biskupa Vojaššáka sa zmieňujú viaceré zdroje, avšak bez udania mena konkrétneho kňaza: Nižňanský, E.: *Nacizmus*, s. 162; Nižňanský, E. – Kamenec, I. (eds.): *Holokaust na Slovensku 2.*, s. 252.

55 *Razporjaženija*, august 1942, č. 730/1942, s. 17.

56 *Razporjaženija*, júl 1943, č. 2274/24-1943 s. 38; AGAP – Bežná agenda, 1943, inv. č. 459, sg. 24.

57 AGAP – Bežná agenda, 1943, inv. č. 459, sg. 24.

58 Biskup Gojdič so súhlasom Sv. stolice vydal svojim kňazom aj inštrukcie v troch bodoch, z ktorých je zrejmé, že na nikoho nebol vytváraný nátlak v prijatí sviatostí krstu (Potaš, M: *Dar lásky*, s. 169). Možno však polemizovať, či rozhodnutie Židov dať sa pokrstiť bolo naozaj slobodné, vzhľadom na okolnosti. Nemecký protestantský teológ Dietrich Bonhoeffer postavil do popredia otázku, či vôbec môžeme hovoriť o Kristovi „v medzných situáciách zovretí existenciálnou ľudskou úzkosťou“. Odmietol preto sekulárnemu človeku, prostredníctvom „kresťanskej misijnej metódy“, zvestovanie viery v Krista a transcenciu v situácii, kedy je človek dotlačený „do kúta medznej existenciálnej situácie“ (Blecha, I.: *Svädectví filosofie*, s. 235–236).

59 Príkladom bolo verejné stretnutie biskupa Gojdiča s pokrstenými Židmi v Michalovciach. Bezpečnostné zložky v hlásení pre ÚŠB zhodnotili konanie Gojdiča za nevhodné, lebo Židia svojimi okázalými návštevami bohoslužieb v gréckokatolíckom chráme provokovali verejnosť. Svojím bozkávaním pokrstených Židov

Teodora Rojkoviča, ktorý predložil biskupovi Gojdičovi a konzistoriálnej rade eparchie. Poukázal na značný nárast počtu veriacich z radov Židov, pričom priznal, že „*títo noví veriaci ostali po príchode v skutočnosti naďalej Židmi, no vierovyznaním sa stali kresťanmi a to nezmazateľným znakom sv. krstu až do smrti.*“⁶⁰ Kriticky poznamenal, že pri hromadných krstoch došlo k rôznym nedostatkom; ich dôsledkom bolo, že sa Židia s kresťanstvom vnútorne nestotožnili (a ani sa nemohli stotožniť), a to práve z viny samotných kňazov. Z týchto postojov hierarchie možno dedukovať, že zo strany gréckokatolíckej cirkvi nebola zrejماً tendencia využiť situáciu vo svoj prospech. Znamená to, že kým niektorí Židia konvertovali na kresťanstvo aktívne, pre iných bola táto konverzia pochopiteľne (!) iba formálna a naďalej ostali ukotvení vo svojom izraelitskom vierovyznaní, pričom naďalej potajme praktizovali svoju vieru a náboženské úkony.

V kontexte uvedeného si možno položiť ďalšiu legitímnu otázku, či zo strany gréckokatolíckych kňazov nedochádzalo aj k vystavovaniu krstných listov na základe tzv. fingovaných (predstieraných) krstov. Táto možnosť je vzhľadom na informačný deficit (až na niektoré výnimky) ťažko preukázateľná a kvôli potenciálnym konzekvenciám pre kňaza (vyplývajúcim nielen z kanonického práva) aj málo pravdepodobná. Táto otázka sa však natíska aj v súvislosti so zápismi mien pokrstených ako aj mien krstných rodičov v matrikách pokrstených z niektorých farností. Vychádzajúc z poznatkov získaných z terénneho výskumu prichádzajú do úvahy tri možnosti: a) mená v matrikách boli zapísané a osoby boli aj reálne pri krste prítomné (minimálne jedna osoba); b) mená boli zapísané, ale osoby neboli prítomné pri krste (t. j. formálne zápisy mien do matriky s vedomým súhlasom alebo bez vedomého súhlasu daných osôb, resp. formálne zápisy neexistujúcich osôb);⁶¹ c) mená v matrike neboli zapísané kvôli fyzickej neprítomnosti osôb pri krste (napr. rýchle pokrstenie kňazom vzhľadom na okolnosti) alebo z obavy pred ich perzekúciou s podmienkou, že ich mená budú do matriky dodatočne dopísané.⁶² Tieto neštandardné okolnosti sa preukázali iba v niektorých farnostiach.

na čelo v kláštore redemptoristov vzbudil u veriacich gréckokatolíkov verejné pohoršenie do takej miery, že niektorí veriaci začali odchádzať z chrámu a pritom odplúvali na zem. Bližšie pozri Nižňanský, E.: *Holokaust*, 2005, s. 507–508.

60 AGAP – Bežná agenda, 1943, inv. č. 459, sg. 24.

61 Táto možnosť sa preukázala pri kontrole matriky pokrstených vo farnosti Rakovec nad Ondavou, kde bol farárom generálny vikár Anton Tink. V roku 1943 sa nachádza osem nezapísaných rubriek. Do úvahy prichádzajú hypotetické možnosti: 1) Židia boli pokrstení, avšak z obavy pred perzekúciou a vyšetrovaním kňaz zámerné nezapísal do matriky mená, prípadne ich zabudol dodatočne dopísať; b) Židia neboli pokrstení, lebo z neznámych príčin sa krst neuskutočnil, avšak mená krstných rodičov boli vopred v rubrikách pripravené s vedomým súhlasom daných osôb. Na problematiku zápisu mien krstných rodičov možno poukázať aj v matrike pokrstených farnosti Ortuťová, kde falšoval krstné zápisy farár Anton Minčík. Zo zápisov je evidentné, že každá pokrstená osoba mala odlišných krstných rodičov. Možno iba predpokladať, že tieto mená boli zapísané do rubriky s vedomým súhlasom daných osôb. Iným prípadom bola farnosť Laškovec, kde antedatoval zápisy o krste Michal Sabat. Aj na základe vyšetrovania bolo zistené, že všetky mená krstných rodičov (až na niektoré výnimky) boli iba vymyslené (fingované). Z tohto dôvodu dané osoby neboli a ani nemohli byť prítomné na krste.

62 V prípade krstných rodičov Kódex kanonického práva (Kán. 875 – 878) uvádza: „*Kto vyluhuje krst, má sa postarať, aby ak niet krstného rodiča, bol aspoň svedok, ktorým sa môže dokázať udelenie krstu. Na dokázanie udeleného krstu v prípade dospelého človeka postačuje aj jeho prisaha*“ (Kódex kánonického práva. Bratislava 1996, s. 337).

Ako príklad možno uviesť tajné krsty Židov v Lastovciach, kde pôsobil Štefan Danieľovič, ktorý v priebehu rokov 1940–1942 pokrstil na tamajšej fare 38 Židov s povolením biskupa Gojdiča. Mená pokrstených zapísal do matriky a vydal im krstné listy avšak mená krstných rodičov z bezpečnostných dôvodov neuviedol. Vyšetrovaním bolo zistené, že pochádzali z Michaloviec a Sečoviec.⁶³ Z matriky pokrstených je zrejmé, že celkový počet zapísaných Židov bol vyšší, pričom aj v tomto prípade došlo ku falzifikovaniu krstných listov za finančnú odmenu. Určité pochybnosti vyvoláva aj odhalený prípad z neďalekej farnosti Stanča, kde farár Andrej Štilicha tajne na fare pokrstil židovskú rodinu Gellerovcov. Mená pokrstených do matriky nezapísal údajne preto, že Geller nepožiadala Okresný úrad v Trebišove o vypísanie z izraelského náboženstva. Pokrsteným však (zavádzajúco – pozn. G. S.) uviedol, že krst má iba dočasnú platnosť. Na krste nebol prítomný žiaden svedok, čo dokazuje skutočnosť, že okrem funkcie krstiteľa prevzal aj úlohu krstného otca pokrstených.⁶⁴ V tomto prípade sa však dopustil porušenia cirkevných predpisov podľa úpravy (zásad) Kódexu kánonického práva.⁶⁵

Nielen zo spomenutých prípadov vyplýva ďalšia, osobitná forma záchranu v rámci krstu Židov, ktorou bolo tzv. antedatovanie krstov a vydávanie falošných krstných listov. Možno poznamenať, že pri identifikácii týchto prípadov je v súčasnosti (okrem známych a dokumentačne podložených príkladov) nemožné doložiť presný počet kňazov, ktorí takto postupovali. Viaceré zápisy Židov v matrikách farností boli zaznamenané aj pred rokom 1938–1939, pričom samotné preukázanie antedatovania kvôli informačnému deficitu nie je možné v každom prípade hodnoverne potvrdiť či dementovať.

Antedatovanie krstov a vydávanie falošných (nepravých) krstných listov

Po prijatí ústavného zákona č. 68/1942 o vysťahovaní Židov (15. 5. 1942) umožnilo záchranu Židov pred deportáciami aj vydávanie krstných listov, ktoré sa vzťahovali na krsty udelené najneskoršie do 14. 3. 1939. Táto normatívna výnimka bezpečnostným orgánom pri posudzovaní židovskej príslušnosti značne skomplikovala prácu. Vyplýva to aj z hlásenia policajného riaditeľa Macháčka v Prešove: „*mnohí židia, aby sa vyhli vysťahovaniu*

63 SNA Bratislava – fond ÚŠB, ev. spis 209-864-8, list 54 (Okresné žandárske veliteľstvo Trebišov pre Okresný úrad v Trebišove, č. 56-2 dôv./42 z 11. 4. 1942 – Verejná a štátna bezpečnosť, zintenzívnenie služby, opatrenia proti Židom); AGAP – Prezidiálne spisy, 1942, inv. č. 77, sg. 25.

64 SNA Bratislava – fond ÚŠB, ev. spis 209-864-8, list 54 (Okresné žandárske veliteľstvo Trebišov pre Okresný úrad v Trebišove, č. 56-1 dôv./42 z 11. 4. 1942 – Verejná a štátna bezpečnosť, zintenzívnenie služby, opatrenia proti Židom; Okresný úrad v Trebišove pre ÚŠB, č. 513 /1942 z 24. 4. 1942 – Krstnie Židov gr. kat. farármi v okrese Trebišov).

65 Obdobný prípad sa riešil vo februári 1944, kedy farár Peter Dudinský z Hodemarku žiadal od biskupa Gojdiča, aby mu udelil povolenie pokrstiť novonarodené dieťa židovských manželov Rossmanových, ktorému mal byť súčasne krstným otcom. Univerzitný profesor teológie a kanonik Emerich Sedlák však v tomto prípade upozornil P. Dudinského na úpravu od Hieronyma Noldina (*De Sacramentis*, § 80, 5), podľa ktorej: „*Podľa práva krstiacemu je zakázané byť krstným otcom. V tomto prípade krstiaci skrze zástupcu má povinnosť, tie deti, ktoré majú krstných otcov, slávnostne pokrstiť*“ (AGAP – Bežná agenda, 1944, inv. č. 460, sg. 403).

a iným nepríjemným ustanoveniam Židovského kódexu, predkladajú rodné listy, svedčiace o tom, že boli najneskoršie 14. 3. 1939 pokrstení.⁶⁶

K falšovaniu krstných listov sa rozhodli iba niektorí jednotlivci, poväčšine majetnejší Židia. Bezpečnostné orgány tieto osoby považovali za nepriateľov štátu. Zároveň sa odporúčalo, aby Ministerstvo vnútra zaviedlo do praxe opatrenia, ktoré by zjednodušili kontrolu pravosti krstných listov.⁶⁷ Situáciu komplikovala aj otázka dôkazného bremena v súdnych konaniach s obžalovanými. Ešte ani v roku 1943 nebola otázka falšovania cirkevných matrík „zásadne súdmi rozhodnutá“, lebo výpisy z cirkevných matrík po roku 1895 súdy v trestných konaniach nepovažovali za verejné listiny. Z procesného hľadiska teda nemali dôkaznú moc. Falšovateľa krstných listov boli nanajvýš iba zaistení. Voči pokrsteným židovským obyvateľom, ako aj nositeľom nepravých krstných listov sa zakročilo ich odsunutím do pracovných stredísk, resp. za hranice štátu.⁶⁸

Zo zachovanej archívnej dokumentácie je možné identifikovať mená niekoľkých gréckokatolíckych kňazov, ktorí: a) vykonávali antedatované krsty, resp. boli upodוזrievaní z tejto činnosti; b) vydávali falošné (nepravé) krstné listy. Pozoruhodný je najmä nápaditý spôsob kňazov, ktorí sa k týmto praktikám rozhodli súc presvedčení o svojom ilegálnom konaní a ohrození svojej osoby, ako aj osôb žiadajúcich o pomoc a záchranu.

Jedným z kňazov, ktorý vystavil krstné listy bez udelenia krstu pre záchranu členov rodiny Honigovcov pred deportáciami, bol Andrej Zima starší z farnosti Malý Lipník.⁶⁹ Z antedatovania krstu a falšovania krstného listu bol upodוזrievaný Teodor Molčan, farár v Renčišove, ktorý v auguste 1942 vystavil krstný list Andrejovi Abrahámovi Rosenbergovi z Michaloviec.⁷⁰ Krstné listy s pozmeneným dátumom krstu vystavil aj Irenej Mankovič, farár v Drienici (Šoma), ktorý k falšovaniu zápisov v matrike pokrstených využíval špeciálny atrament.⁷¹

Niektorí kňazi kvôli antedatovaniu čelili trestnému stíhaniu, ktoré v nejednom prípade skončilo uväznením. Medzi obžalovanými kňazmi boli napríklad Oliver Žatkovič, farár vo Výrave⁷², Mikuláš Čudáky ml., farár v Trnave pri Laborci,⁷³ Emil Petach, dekan a farár v Cabove,⁷⁴ Adalbert Babjak, farár vo Veľkom Sulíne,⁷⁵ Pavol Pankrác Hučko OSBM,

66 ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940 – 44), kr. 117, sg. 942 (Odbočka ÚŠB pri Policajnom riaditeľstve v Prešove pre ÚŠB, č. 5714/1942 ÚŠBO z 3. 8. 1942 – Ústavný zákon o vystahovaní, vykonávanie, s. 1–3).

67 SNA Bratislava – f. ÚŠB, ev. spis 209-864-8, list 63 (Žandárska stanica Ružomberok pre ÚŠB, č. j. 252 dôv./42 z 19. 6. 1942 – Krstné listy Židov, preskúšanie – návrh, s. 1–2).

68 SNA Bratislava – f. ÚŠB, ev. spis 209-864-8, list 60 (Úradný záznam, č. 28.382/3-1942 z 8. 1. 1943).

69 Hlôšková-Zimová, G.: *Familia*, s. 23–24.

70 ŠA Prešov – f. SNB v Pečovskej Novej Vsi, 1943, inv. č. 16, kr. 2.

71 Borza, P.: *Formy pomoci*, s. 118–119.

72 AGAP – Bežná agenda, 1942, inv. č. 458, sg. 2606.

73 AGAP – GKVM, 1944, inv. č. 472, sg. 30.

74 AGAP – GKVM, 1943, inv. č. 471, sg. 56; Borza, P.: *Formy pomoci*, s. 120.

75 AGAP – Bežná agenda, 1942, inv. č. 458, sg. 3246; Židia chceli byť starými kresťanmi: Aféra s krstnými listmi na východe Slovenska – 6 ľudí zatknutých. In: *Gardista*, roč. 4, č. 240, 20. 10. 1942.

farár-administrátor v Medzilaborciach⁷⁶, Eduard Gerbery z farnosti Dvorianky,⁷⁷ Anton Minčík, farár v Ortufovej⁷⁸ a Michal Sabat, farár v Laškoviach.⁷⁹

Získanie osvedčenia o udelení krstu znamenalo pre Židov možnosť záchranu pred deportáciami. Tieto osvedčenia boli vystavené biskupom Gojdičom na požiadanie konkrétneho kňaza. Na ich základe mohli Židia okrem získania žltej legitimácie požiadať aj o udelenie prezidentských či rezortných výnimiek, ktorými si zabezpečili ochranu pred perzekúciami. Tieto prostriedky však zaručovali iba relatívnu ochranu do roku 1944. Po vypuknutí SNP a okupácii Slovenska nemeckými vojskami sa situácia radikálne zhoršila. Ako jediná možnosť záchranu Židov sa ukázala ich aktívna obrana a nasadenie vlastného života zo strany jednotlivcov majoritného obyvateľstva tým, že ich ukrývali na najrôznejších miestach (v povalách, pivniciach, stodolách, hospodárskych budovách atď.)

Vybavovanie prezidentských výnimiek a vydávanie osvedčení o udelení krstov

Prezidentské výnimky predstavovali jednu z možností záchranu Židov, k sprostredkovaniu a získaniu ktorých v nemalej miere napomáhali aj jednotlivé cirkevné spoločenstvá. Vybavovanie prezidentských výnimiek umožňovalo vládne nariadenie č. 198/1940 Sl. z. (Židovský kódex),⁸⁰ ktoré na základe § 255 a 256 oprávňovalo prezidenta republiky

76 AGAP – Bežná agenda, 1943, inv. č. 459, sg. 1776.

77 AGAP – GKVM, 1943, inv. č. 471, sg. 506.

78 SNA Bratislava – f. ÚŠB, ev. spis 209-500-20, č. fasc. 26501/43; AGAP – Bežná agenda, 1943, inv. č. 459, sg. 3597.

79 *Namiesto mŕtvych kresťanov*, s. 2; Székely, G.: *Otázka tolerancie*, s. 257; 278–285.

80 Po Salzburgských rokovaníach (27.–29. 7. 1940) prijal Snem Slovenskej republiky dňa 3. 9. 1940 ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z. (tzv. zmocňovací zákon), ktorým sa na jeden rok zrušila povinnosť vydávať diskriminačné protižidovské opatrenia vo forme zákona. Tento ústavný zákon umožnil, aby slovenská vláda prostredníctvom vládnych nariadení vykonávala všetky opatrenia potrebné na systematické vyradenie Židov zo všetkých oblastí hospodárskeho a spoločenského života. Z právneho hľadiska, nariadenia vlády mali platnosť zákonov, boli vyhlásené ako zákony a k ich platnosti postačoval podpis predsedu vlády a príslušného ministra. Z pohľadu právneho a politologického, týmto ústavným zákonom došlo k narušeniu princípu delby (separácie) moci a Snem Slovenskej republiky stratil svoju revíziu právomoc, ktorá mu prináležala podľa § 44 Ústavy Slovenskej republiky (*Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z. z 21. 7. 1939 o ústave Slovenskej republiky*). Na základe zákona č. 210/1941 bolo dňa 9. 9. 1941 vydané aj *vládne nariadenie 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov* („Židovský kódex“). Išlo o rozsiahlu právnu normu (obsahovala 270 paragrafov), ktorá na Slovensku uzakonila rasový princíp riešenia židovskej otázky po vzore nacistického Nemecka a fakticky regulovala celý život židovskej komunity na Slovensku. Vo vzťahu k prezidentským výnimkám je potrebné poznamenať, že tento kódex prezident J. Tiso nepodpísal, keďže išlo o vládne nariadenie. Napriek tomu, J. Tiso ešte ako premiér podpísal všetky protižidovské vládne nariadenia a po zvolení do funkcie prezidenta (26. 10. 1939) podpísal aj všetky protižidovské zákony, vrátane ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. o vystáňovaní Židov z územia Slovenskej republiky. Bližšie pozri Kamenec, I.: O niektorých mýtoch v dejinách vojnovnej Slovenskej republiky / uniba.sk, https://uniba.sk/spravodajsky-portal/detail-aktuality/back_to_page/nasa-univerzita/article/o-niektorých-mýtoch-v-dejinách-vojnovnej-slovenskej-republiky/, citované 14. 10. 2022; Kamenec, I. – Hradská, K.: *Slovenská spoločnosť*, s. 213. K problematike zmocňovacieho zákonodarstva a typologizácii vládnej normotvorby bližšie pozri Podolec, O.: *Politický systém*, s. 112–120; Podolec, O.: *Prvý slovenský parlament*, s. 85–90.

k priamemu administratívne vyňatiu ktorejkoľvek osoby spod moci nariadenia.⁸¹ Uvedené dva paragrafy, ktoré oprávňovali prezidenta k vydávaniu úplných či čiastočných výnimiek spod diskriminačných rasových nariadení (č. 63/1939 Sl. z. 18. 4. 1939), boli do Židovského kódexu implementované na zásah prezidentskej kancelárie. Treba kriticky priznať, že hoci sa v konečnom znení presadili, prezident verejne proti prijatiu Židovského kódexu neprotestoval a bol o jeho návrhu informovaný už v auguste 1941.⁸² Následný deň po prijatí Židovského kódexu (10. 9. 1941) bola verejnosť prostredníctvom tlače informovaná o jeho uverejnení. V ten istý deň vatikánsky zástupca Giuseppe Burzio na audiencii u prezidenta predniesol svoju sťažnosť voči tomuto kroku a vyjadril ľútosť nad tým, že „niektoré ustanovenia tohto zákona porušujú práva Cirkvi“. Zároveň vyjadril „želanie, aby prezident využil danú mu možnosť udeľovať výnimky a tak odstránil alebo aspoň zmiernil najočividnejšie nespravodlivosti týchto zákonov.“⁸³

Publikovanie Židovského kódexu vyvolalo zo strany katolíckych biskupov na Slovensku jednu z prvých spoločných a koordinovaných akcií na protizidovské opatrenie.⁸⁴ Po spoločnom stretnutí biskupov v Nitre, ktorému predsedal nitriansky biskup K. Kmeťko (7. 10. 1941), zaslali biskupi predsedovi vlády V. Tukovi a prezidentovi J. Tisovi spoločné memorandum o tzv. židovskom kódexe. Apelovali v ňom na rozpor jednotlivých ustanovení vládneho nariadenia s prirodzenoprávnymi a kresťanskými princípmi. Odsúdili taktiež ideológiu rasizmu založenú na materializme a predostreli vláde štyri konkrétne žiadosti, pričom prvé tri boli sformulované iba v prospech ochrany už pokrstených Židov v katolíckej cirkvi.⁸⁵ Z neskoršej správy G. Burzia (9. 4. 1942) pre štátneho sekretára kardinála Maglioneho s opisom priebehu deportácií na Slovensku vyplýva, že okrem ilegálnej emigrácie tisícok Židov do Maďarska predstavovali pre zúfalých Židov jediná nádej iba

81 Išlo o nasledovné ustanovenia: 1) „Prezident republiky môže udeliť oslobodenie z ustanovení tohto nariadenia; 2) Oslobodenia môžu byť úplné alebo čiastočné a možno ich viazať pod podmienkami; 3) „Oslobodenia možno kedykoľvek odvolať.“ Ďalší § 256 stanovil: „Výnimky udelené podľa vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z. alebo podľa iných právnych predpisov upravujúcich právne postavenie alebo právne pomery Židov platia ako oslobodenia z obdobných ustanovení podľa tohto nariadenia. Ustanovenie § 255, ods. 3 platí obdobne aj o týchto výnimkách“ (Nariadenie č. 198/1941 zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov).

82 Kamenec, I.: *Tragédia*, s. 97. Historik I. Kamenec však upozorňuje, že doposiaľ neexistuje žiadny pramený dôkaz o priamom zásahu J. Tisa k začleneniu prezidentských výnimiek do kódexu. Ako uvádza, „faktom je, že v pôvodnom návrhu osnovy nariadenia sa paragrafy o výnimkách nenachádzajú – teda tam museli byť vsunuté bezprostredne pred jeho vydaním.“ (Kamenec, I.: *Tragédia*, s. 127).

83 Brandmüller, W.: *Šoa*, s. 59.

84 Tamtiež, s. 33; Lipscher, L.: *Židia*, s. 94. Potvrďuje to aj list nitrianskeho biskupa Karola Kmeťka zo dňa 15. 9. 1941, ktorý obdržali všetci katolícki biskupi Slovenska vrátane P. P. Gojdiča. V liste K. Kmeťko reagoval na prijatie vládneho nariadenia, ktoré neprerokoval parlament a nepodpísal prezident, slovami: „... veľmi citeľne dotýka sa i mnohých katolíckych veriacich, ktorých načim sa nám zaujať a to jednotným postupom.“ Zároveň vyzval biskupov, aby poverili svojich profesorov teológie preskúmať celé vládne nariadenie a vydať písomné stanovisko najneskôr do 28. 9. 1941. Meritom stanoviska mali byť rozpory v otázke: a) vieroučného, b) právneho, c) mravného a d) sociálneho učenia Katolíckej cirkvi. Bližšie pozri AGAP – Bežná agenda, 1941, inv. č. 457, sg. 3460.

85 Kamenec, I. a kol.: *Vatikán*, s. 62–66; Brandmüller, W.: *Šoa*, s. 33–34; 109–114; Lipscher, L.: *Židia*, s. 94.

prezidentské výnimky.⁸⁶ Prezidentská kancelária ich prešetrovala v počte niekoľkých tisícok⁸⁷, pričom pri posudzovaní uprednostnila najmä pokrstených Židov.

Udelenie prezidentských a všetkých ostatných výnimiek bolo z hľadiska záchrany Židov pred deportáciami a ich fyzickou likvidáciou veľmi dôležité do októbra 1942. V druhej etape deportácií, ktorú organizovali nemecké okupačné jednotky od jesene 1944, už výnimky nemali žiadny význam. Do augusta 1944 bolo podľa dostupných materiálov odhadom vydaných niečo viac ako 1000 prezidentských výnimiek (chránili spolu asi 5 000 až 6000 osôb), ktoré boli väčšinou v rukách pokrstených Židov.⁸⁸ Podobný názor v počte udelených výnimiek nachádzame aj u ďalších autorov. Napríklad historik L. Hubenák uvádza, že podľa „serióznych odhadov“ možno hovoriť o 800 až 1000 prezidentských výnimkách, ktoré chránili okolo 5 000 osôb.⁸⁹ K číslu približne 1000 výnimiek sa prikláňa aj Viera Kováčová⁹⁰ či český historik Ján Rychlík, ktorý v Slovenskom národnom archíve v Bratislave našiel zoznam 963 mien, ktorým boli prezidentské výnimky udelené.⁹¹

Podstatným momentom v židovskej legislatíve bolo prijatie rozporuplného ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. zo dňa 15. 5. 1942 o vysťahovaní Židov, ktorého dosah a dopad je hodnotený rozdielne. Faktom je, že význam rôznych udelených a posudzovaných výnimiek vzrástol. Podľa I. Kamenca, „výnimky vsunuté do zákona zachránili niekoľko tisíc osôb, pretože značne obmedzili základňu, z ktorej sa deportovaní vyberali.“⁹² V tomto prípade však možno poukázať na protichodné názory historikov. Ako príklad posluží tvrdenie, že hoci tento zákon porušoval základné ľudské práva, znamenal voči vtedajšiemu existujúcemu stavu určitú „úľavu pre židov“, z ktorých veľkej časti „dal nádej na záchranu“.⁹³ Takýto pohľad na problematiku výnimiek však možno odmietnuť ako neprijateľný a zjednodušujúci. Kritické hodnotenie zaujíma napríklad L. Hubenák, ktorý už vo vzťahu k výnimkovým paragrafom vsunutým do Židovského kódexu uvádza: „Paragrafy o výnimkách, ani ich akékoľvek uplatňovanie nemôžu zakryť antidemokratický a antihumánny charakter Židovského kódexu ako celku.“⁹⁴ Podobne aj M. Lacko pripomenul, že možnosť získať túto (prezidentskú – pozn. G. S.) výnimku „bola pre väčšinu postihnutej židovskej komunity iluzórna, a to už z toho dôvodu, že za kladné vybavenie žiadosti sa požadovali veľmi vysoké poplatky, prípadne známosť.“⁹⁵ Tento názor obdobne potvrdzuje aj M. Vadkerty, ktorá okrem zložitého

86 Kamenec, I. a kol.: *Vatikán*, s. 97–98.

87 Uvedené potvrdzuje aj I. Kamenec (1998, s. 98), ktorý hovorí, že „žiadosti o výnimky pre židov boli asi najbohatšou agendou Kancelárie prezidenta republiky“, lebo do konca roka 1943 išlo o takmer 20 000 žiadostí, z ktorých bolo asi 1000 vybavených kladne. Faktom je, že sa niektoré vydané výnimky revidovali.

88 Kamenec, I.: *Po stopách*, s. 192–193; Kamenec, I.: *Tragédia*, s. 98.

89 Hubenák, L.: *Rasové zákonodarstvo*, s. 43.

90 Kováčová, V.: *Dr. Jozef Tiso* (2015), s. 5, http://www.muzeumsnp.sk/engine/wp-content/uploads/2015/03/Dr._Jozef_Tiso_a_Zidia.pdf, citované 15. 9. 2022.

91 Český historik o Jozefovi Tisovi: Pre Židov neurobil nič (2015) / TA3.com, <https://www.ta3.com/clanok/66499/cesky-historik-o-jozefovi-tisovi-pre-zidov-neurobil-nic>, citované 15. 9. 2022.

92 Kamenec, I.: *Po stopách*, s. 190.

93 Hoffmann, G. – Hoffmann, L.: *Katolícka*, s. 35.

94 Hubenák, L.: *Rasové zákonodarstvo*.

95 Lacko, M.: *Slovenská republika*, s. 81.

procesu posudzovania jednotlivých žiadostí o udelenie výnimky poukazuje aj na časovú náročnosť, resp. obštrukciu vo forme predlžovania vo vybavovaní korešpondencie, neraz protichodné posudky (názory) vystavené na osobu žiadateľa ako aj na existenciu poplatkov („výnimky totiž neboli zadarmo“).⁹⁶ Konečná suma správnych poplatkov bola rôzna a závisela na rozhodnutí prezidenta. Pohybovala sa v rozmedzí od 1 000 až po 500 000 Ks, pričom v prípade niektorých žiadateľov tieto poplatky prezident mohol aj odpustiť.⁹⁷

Medzi osobami, ktoré dostali prezidentské výnimky, boli aj bratia Pavol a Gejza Spitzerovci z Popradu. Proces získania výnimky však nebol jednoduchý.⁹⁸ V celom procese vybavovania v zásadnej miere pomohol aj biskup Gojdič, ktorý sa spoliehal na dobré kontakty farára Jána Krličku z Helcmanoviec na prezidenta J. Tisa. Za udelenie výnimky museli bratia Spitzerovci zaplatiť sumu 200 000 Ks. V procese vybavovania výnimiek pre hospodárske dôležité osoby bol aktívny aj Emil Zorvan, farár v Šarišskom Čiernom, ktorý spolupracoval s evanjelickým kaplánom v Bardejove – Pavlom Uhorskaiom, neskorším generálnym biskupom evanjelickej cirkvi augsburského vyznania.⁹⁹ O udelenie prezidentskej výnimky požiadal aj Peter Árpád Weiss z Popradu, ktorého pokrstil farár P. Dudinský vo farnosti Ihľany (*Hodemark*).¹⁰⁰

Vo vzťahu k prezidentským a rezortným výnimkám možno poznamenať, že všetky tieto výnimky a obmedzenia boli neraz vedome a svojvoľne porušované, rovnako tak mali iba dočasný charakter.¹⁰¹ Prijatím ústavného zákona o vysťahovaní Židov spolu s umožnením širšieho okruhu výnimiek sledoval režim zámer zachovať si aspoň čiastočne kresťanskú tvár. Nič to nemení na skutočnosti morálneho paradoxu a dilemy týchto výnimiek, ktorými štát chránil svojich vlastných občanov pozbavených práv pred sebou samým.¹⁰²

Ukrývanie cenností a hnutelného majetku

Jednou z ďalších foriem pomoci Židom bolo ukrývanie cenností a rôzneho hnutelného majetku, resp. odkúpenie týchto predmetov za účelom ich neskoršieho vrátenia Židom. Podľa P. Borzu, toto konanie „*bezprostredne nevedlo k záchrane života, ale poskytovalo Židom možnosť disponovať svojím majetkom a využiť ho vo svoj prospech pri vhodnej príležitosti, čím si mohli zabezpečiť aj záchranu života.*“ Ako ďalej poznamenáva, neskorším speňažením hnutelného majetku a cenností mohli sociálne znevýhodnení a majetkov pozbavení Židia „*získať prostriedky potrebné na nákup potravín alebo aj podplatenie úradníkov s cieľom získať rôzne potvrdenia.*“¹⁰³ Túto formu pomoci poskytol napríklad biskup Gojdič, ktorý ukrýval cen-

96 Vadkerty, M.: *Slovutný pán prezident*, s. 28.

97 Ward, J. M.: „*People who deserve it*“, s. 577; Ward, J. M.: *Priest*, s. 232.

98 ŠA Žilina (Bytča) – f. Tatranská župa, 1942, inv. č. 87, kr. 30 (Spitzer Gejza, Spitzer Pavol, Poprad oslob. dľa § 255, z. č. 198/41 Sl. z., zákl. č. 1095/41 prez. a 1096/42 prez.).

99 Borza, P.: *Formy pomoci*, s. 123.

100 AGAP – Bežná agenda, 1943, inv. č. 459, sg. 24.

101 Kamenec, I.: *Po stopách*, s. 187.

102 Nižňanský, E.: *Nacizmus*, s. 129; Kováčová, V.: *Dr. Jozef Tiso* (2012), s. 51.

103 Borza, P.: *Formy pomoci*, s. 124.

nosti Židov v priestoroch biskupskej rezidencie.¹⁰⁴ Z kňazov možno spomenúť napríklad Viktora Michaliča ml., farára z Lukova, ktorý požiadal Biskupský ordinariát v Prešove o povolenie posvätiť do chrámu svietniky, ktoré zakúpili Židia.¹⁰⁵ Kvôli ukrývaniu židovského majetku bol žandarmi vyšetrovaný I. Mankovič, farár v Drienici (Šome), ktorý kúpil od dvoch Židov (dr. Dezidera Schöna¹⁰⁶ a dr. Eugena Schnitzera¹⁰⁷ zo Sabinova) rôzne predmety menšej hodnoty (svietniky, koberec, skrine, stoličky, fotely atď.).¹⁰⁸ Podobne aj A. Zima starší s manželkou Auréliou na fare v Malom Lipníku ukrývali obrusy, posteľné plachty a porcelán židovskej rodiny Honigovcov, ktorí sa skrývali v horách a zachránili sa pred deportáciami.¹⁰⁹

Preukázať túto formu pomoci je z hľadiska značného časového odstupe ako aj nedostatku dokumentácie náročné. Nemožno pritom vylúčiť, že týmto spôsobom pomáhali aj ďalší gréckokatolícki kňazi, ktorí mohli prijať rôzne cennosti od Židov aj ako preukaz vďaky za ich záchranu či udelenie krstu. Domnievame sa, že mená konkrétnych kňazov by bolo možné preukázať najmä metódou *oral-history* prostredníctvom rozhovorov so žijúcimi príslušníkmi z kňazských rodín.

Záchrana židovského nehnuteľného majetku pred arizáciou

Výskum tejto formy „pomoci“ židovskému obyvateľstvu zo strany gréckokatolíckej cirkvi komplikuje pomerne malý počet archívnych materiálov, z ktorých nie je možné vytvoriť komplexnejší obraz o spôsobe, akým sa cirkevná hierarchia postavila k otázke arizácie židovských nehnuteľností. Napriek tomu, z niektorých dokumentov možno dedukovať kladný postoj Židov ku gréckokatolíckej cirkvi vo veci nadobudnutia vlastníckych práv cirkvi k ich majetkom v priebehu arizačného, neskôr likvidačného procesu. Zmienené príklady obchodných a majetkových transakcií zároveň predstavujú heuristickú sondu do problematiky, ktorá môže poslúžiť ako námet k ďalšiemu bádaniu a rozpracovaniu.

104 Archív Ústavu pamäti národa Bratislava – f. Ministerstvo vnútra, KS ZNB S-ŠtB Košice, inv. č. V-745/2, č. 91/109 – Osobní vyšetrovací svazek proti Rojkovičovi Teodorovi z 13. 5. 1958, list 104 – Odpis sťažnosti P. Goidiča kancelárii prezidenta z 18. 5. 1956, s. 2.

105 Odpisy z Protokolárnej knihy Prešovskej eparchie, p. č. 482/1943, č. j. 15/1943.

106 Advokát, ktorý býval s matkou na Hlinkovej 14 oproti evanjelickej fare v Sabinove. V čase deportácie mal 47 rokov, zahynul v koncentračnom tábore Sobibor. Bližšie pozri Wiedermannová, O. – Walter F. – Soňa B.: *Sabinov a jeho Židia*, s. 169.

107 Zubný lekár, býval na Hlinkovej 42 v Sabinove. Spolu s manželkou Renátou (rod. Weinberger) boli pokrstení v Drienici, krstiteľom bol farár Irenej Mankovič. Ako zubár získal hospodársku výnimku a vyhol sa deportáciám. Vo februári 1944 bol vyradený z hospodárskeho života, istý čas sa ukrýval, následne odišiel do Maďarska a potom do USA. Bližšie pozri Tamže, s. 168.

108 ŠA Prešov – f. Okresný úrad v Sabinove, PS 1942, inv. č. 60-61, kr. 8, list 16 – Zisťovanie krstenia Židov a spolupráca s kňazmi.

109 Hlôšková-Zimová, G.: *Familia*, s. 24.

Komplexnejšie pozadie absentuje v prípade kúpno-predajnej zmluvy vdovy Margity Abrányi, rod. Rosenfeld z Levoče.¹¹⁰ Menovaná vlastnila aj obchod s lahôdkami a cukrovinkami, ktorý bol v roku 1941 likvidovaný.¹¹¹ Zmluva bola uzavretá a schválená Okresným úradom v Levoči koncom decembra 1939 medzi gréckokatolíckou cirkevnou obcou v Levoči, zastúpenou biskupom Gojdičom. Predmetom predaja bola nehnuteľnosť (rodinný dom s dvorom) na Košickej (kedysi Bernolákovej) ulici č. 24 v hodnote vyčíslené na 80 000 Ks.¹¹² V tomto dome bola následne zriadená gréckokatolícka kaplnka Presvätej Bohorodičky. Predpokladáme, že menovaná dala nehnuteľnosť do vlastníctva gréckokatolíckej cirkvi práve kvôli záchrane pred neskoršou arizáciou.

Po zriadení Ústredného hospodárskeho úradu v septembri 1940 a prijatí vládneho nariadenia č. 303/1940 Sl. z. o židovských podnikoch z 30. 11. 1940 (tzv. druhý arizačný zákon) došlo k znemožneniu dobrovoľnej arizácie, t. j. židovský vlastník už nemohol rozhodovať o osobe arizátora. Táto právomoc pripadla Ústrednému hospodárskemu úradu. Noví vlastníci podniku museli zaplatiť tzv. likvidačnú, resp. obecnú hodnotu, ktorú tento úrad stanovil. U podnikov, ktoré nemali byť arizované, došlo k skráteniu lehoty likvidácie do 15, neskôr 7 dní. Uplynutím lehoty zanikol nielen podnik, ale aj živnostenské oprávnenie majiteľa podniku.¹¹³ Možno pripomenúť, že tendencia likvidácie prevládala nad tendenciou arizácie, lebo predstavovala jednoduchší a politicky účinnejší spôsob odstraňovania vplyvu Židov ako nežiaducej konkurencie v hospodárskom živote.¹¹⁴ V tejto súvislosti možno poukázať na prípad židovského obchodu, ktorý bol zriadený v miestnostiach biskupského úradu na Hlinkovej ulici č. 1. Podľa nesignovaného konceptu žiadosti o povolenie odkúpenia obchodu z decembra 1940 je zrejmé, že o obchod (popri šiestich arizátoroch) prejavil záujem aj biskup Gojdič. Na jeho mieste plánoval otvoriť potravinový obchod, z ktorého príjem mal poslúžiť pre potreby detí v sirotinci. Obchod plánoval zakúpiť z prostriedkov (kapitálu) samotného sirotinca, ktorý nadobudla cirkev odpredajom domu darovaného „istou darovateľkou“. Vedúcim obchodu mal byť katolík Michal Danč, vyučený nezamestnaný obchodník, otec päťčlennej rodiny.¹¹⁵ Hoci nevieme, ako celý proces kúpy dopadol,¹¹⁶ z postupu biskupa Gojdiča vyplýva, že mal záujem využiť prostriedky z predaja domu na dobročinný účel pre chudobné deti. Otázna je

110 Z dostupných genealogických údajov a matriky pokrstených vo farnosti Levoča je známe, že bola manželkou Józsefa Ábranyiho, ktorý sa narodil v roku 1876 v Levoči a zomrel v roku 1927. Margita Ábranyi sa narodila v roku 1887 v maďarskom Sátoraljaújhely a zomrela v roku 1969 v Brne. V roku 1942 bola pokrstená vo farnosti Levoča, krstiteľom bol farár Demeter Petrenko. Spolu s ňou bol pokrstený aj jej syn Mikuláš Ábranyi. Ich dcéra Babus Helena Munková zahynula v koncentračnom tábore v roku 1942. Bola manželkou právnik JUDr. Gyulu Juliusa Munka, ktorý pôsobil v Poľsku a zahynul v koncentračnom tábore Majdanek.

111 Likvidácie podnikov Židov (1941–1942): Abrányi Margita, obchod s lahôdkami a cukrovinkami / UPN.gov.sk, <https://www.upn.gov.sk/projekty/likvidacie/podrobne-informacie/?id=5568>, citované 24. 12. 2021.

112 AGAP – Bežná agenda, 1939, inv. č. 455, sg. 4894.

113 Hlavinka, J.: *Arizačný proces*, s. 45.

114 Lipscher, L.: *Židia*, s. 77–80.

115 AGAP – Bežná agenda, 1940, inv. č. 456, sg. 20.

116 AGAP – Prezidiálne spisy, 1941, inv. č. 76, sg. 46.

najmä totožnosť a motív osoby, ktorá cirkvi nehnuteľnosť k následnému predaju a zisku kapitálu darovala.

Pomoc Biskupského ordinariátu v otázke arizácie podnikov sa preukazuje aj v písomnej žiadosti o ponechaní židovskej firmy *Flötzer* – gombikárstvo (predtým *Hurbstein*) v prevádzke. Židovskí majitelia napokon dostali od Biskupského ordinariátu osvedčenie, podľa ktorého firma dodávala pre duchovenstvo gréckokatolíckej cirkvi rôzne gombíky, pásovinu a strapce k ušitiu reverendy s poznámkou, že ide o jediný podnik tohto druhu na Slovensku.¹¹⁷

Okrem spomenutých príkladov možno poukázať aj na dobré vzťahy medzi biskupom Gojdičom a prešovským advokátom dr. Aladárom Böhmmom, ktorý prostredníctvom ÚHÚ v Bratislave odpredal veľký pozemok (záhradu) pre účely Prešovskej eparchie. Táto záhrada mala poslužiť potrebám eparchiálneho internátu v Prešove.¹¹⁸

Na pomoc biskupa Gojdiča vo veci záchranu židovského majetku formou arizácie preukazuje aj žiadosť z júna 1941 podpísaná Vojtechom Danczingerom, majiteľom Kníhtlačiarne sv. Mikuláša na Hlinkovej ulici č. 49 v Prešove, ktorá bola niekdajším majetkom gréckokatolíckeho biskupstva.¹¹⁹ Židovskí vlastníci chceli prenechať tlačiareň (hoci zaťaženú istým dlhom) opätovne gréckokatolíckej cirkvi s prosbou, aby ich biskupstvo po arizácii aj naďalej zamestnávalo ako tlačiarov so znalosťou ruštiny.¹²⁰ Tým sa zároveň nepriamo preukazuje prosba ku biskupovi Gojdičovi, aby ich týmto spôsobom zachránil pred deportáciami. Z doposiaľ neobjasnených dôvodov k arizácii podniku zo strany Biskupského ordinariátu napokon nedošlo.¹²¹

Ukrývanie osôb pred deportáciami a prenasledovaním

V prípade ukrývania prenasledovaných Židov, ako jednej z možných foriem pomoci, poukázali viacerí autori na možnosti, ktoré prichádzali do úvahy. Historik J. A. Jelínek tvrdí, že to boli predovšetkým „*kláštor a sirotinca, ktoré vedome prijali židovské deti a chránili*

117 AGAP – Bežná agenda, 1942, inv. č. 458, sg. 1843.

118 AGAP – Prezidiálne spisy, 1941, inv. č. 76, sg. 10; 46. Prešovský advokát dr. Aladár Böhm bol jednou z významných osobností mesta Prešov, keďže zastával aj funkciu prokurátora a finančného kontrolóra mesta. Hoci nebol voleným členom mestského zastupiteľstva, mohol sa zúčastňovať na jednotlivých rokovaniach zástupcov mesta. Bol zároveň členom advokátskej komory v meste Prešov, pričom po roku 1939 získal hospodársku výnimku na vykonávanie svojej činnosti. Bol zároveň spolumajiteľom viac ako 40 hektárov lesa v okolí mesta Prešov. V roku 1942 bol v Prešove vo veku 64 rokov pokrstený za gréckokatolíka, krst vykonal farár Miron Petrašovič. Po roku 1942 sa záznamy o jeho osobe nenechávajú. Nie je zjavné, či sa zachránil alebo bol odtransportovaný do koncentračného tábora. Každopádne, záznamy uvádzajú že holokaust neprežil. Bližšie pozri Büchler, R. J.: *Encyklopédia židovských náboženských obcí. Diel II. (L–R)*, s. 166; Tokárová, Z.: *Social Status*, s. 655–676.

119 Kníhtlačiareň sv. Vojtecha bola v spoločnom vlastníctve bratov Vojtecha a Henricha Danczingerovcov. Arizátorom kníhtlačiarne bol Anton Gáťa. O arizácii podniku sa zmiňuje aj zdroj: Arizácie podnikov Židov (2022) / Ústav pamäti národa, https://www.upn.gov.sk/projekty/arizacie/vysledky-vyhľadavania/?mesto_obec=Prešov, citované 15. 4. 2022.

120 AGAP – Bežná agenda, 1941, inv. č. 457, sg. 1739.

121 AGAP – Prezidiálne spisy, 1944, inv. č. 79, sg. 8.

ich pred gardistickými a nemeckými rukami“,¹²² pričom samotné ukrývanie po SNP zo strany kresťanských spoločenstiev (cirkví) bolo rozšírené na Židov všeobecne, bez ohľadu na vek, s vedomím nasadenia života záchrancov a ich rodín. Na druhej strane, túto formu pomoci zo strany katolíckej cirkvi považuje za nedostatočnú. Aj M. Vrzgulová vo svojom výskume s preživšími obeťmi holokaustu, ktoré boli v čase deportácií ešte malé deti do pätnásť rokov, poukázala na rôzne miesta úkrytu. Spomína napríklad ukrývanie v skrýšach v roľníckych usadlostiach, v mestských bytoch a domoch, ukrývanie v oficiálnych inštitúciách (sirotincoch, nemocniciach, farách, kláštoroch) alebo budovanie bunkrov v horách a lesoch. Úspešnosť týchto foriem závisela od miery súcitu a ľudskej spolupatričnosti zo strany majoritného obyvateľstva.¹²³ Holokaust poznačil predovšetkým malé deti, ktoré rodičia v snahe o ich záchranu neváhali ukrývať v kláštoroch jednotlivých reholí na Slovensku.¹²⁴ Ďalšou z možností záchranu bola emigrácia, resp. útek zo Slovenska, napríklad do susedného Maďarska.¹²⁵ Historik I. Kamenec ako kuriózný prípad záchranu pred deportáciou uvádza aj väznenie za politickú činnosť či kriminálne činy, lebo justičné orgány napriek tlakom ÚŠB nevydávali väzňov zo svojej kompetencie.¹²⁶

Pokiaľ ide o gréckokatolícku cirkev, biskup Gojdič sa o ukrývaní židovských detí zmienil aj vo svojom liste z väzenia.¹²⁷ Jednou z možností bola záchrana židovských detí v budove dievčenského internátu, ktorý spravovali sestry Rádu sv. Bazila Veľkého.¹²⁸ V rokoch 1939–1945 tu bolo umiestnených sedem židovských dievčat, päť z nich sa zachránilo. Medzi nimi boli aj sestry Zuzana Spitzerová (neskôr Zachová) a Marianna Spitzerová.¹²⁹ V internáte bola ukrývaná aj trinásťročná Klára Hozelitz, dcéra advokáta dr. Júliusa Jána

122 Jelínek, J. A.: *Židia*, s. 337.

123 Vrzgulová, M.: *Deti holokaustu*, s. 20.

124 Kamenec, I.: *Po stopách*, s. 186; Hoffmann, G. – Hoffmann, L.: *Katolícka*, s. 42.

125 Viaceré zdroje hovoria o približnom počte 5000 / 6000 až 8000 Židov, ktorí utiekli do Maďarska pred deportáciami. Porovnaj: Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945 / holocaust.cz, <https://www.holocaust.cz/dejiny/soa/holocaust-v-evropskych-zemich/holocaust-na-slovensku/zidovska-komunita-na-slovensku-1938-1945/>, citované 5. 10. 2022; The Holocaust in Slovakia / encyclopedia.ushmm.org, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-holocaust-in-slovakia>, citované 5. 10. 2022; Michela, M.: *Život na územiach*, s. 425.

126 Kamenec, I.: *Po stopách*, s. 186.

127 Archív ÚPN Bratislava – f. Ministerstvo vnútra, KS ZNB S-ŠtB Košice, inv. č. V-745/2, č. 91/109 – Osobní vyšetřovací svazek proti Rojkovičovi Teodorovi z 13. 5. 1958, list 104 (Odpis sťažnosti P. Gojdiča kancelárii prezidenta z 18. 5. 1956, s. 2).

128 Janočko, M.: *Dejiny cirkevného školstva*, s. 238–242.

129 Kol. autorov: *Sestry baziliánky*, s. 17–21; Mydlíková, O. N.: *Príbeh môjho života*, s. 22. Sestry Zuzana a Marianna boli dcérami Pavla Lukáča – Spitzera, ktorého osobne zachránil biskup Gojdič pred príslušníkmi Hlinkovej gardy počas hromadnej razie proti Židom v Prešove. Keď prechádzali mestom a Hlinkova garda práve začala chytať Židov, biskup Gojdič ho pevne objal a tým ochránil pred gardistami. Obe sestry pokrstil farár P. Dudinský v Ihľanoch, pričom zápis do matriky pokrstených urobil antedatovane (do roku 1936).

Hozelitz zo Stropkova.¹³⁰ O ukrytie neznámeho počtu židovských dievčat v internáte sa usiloval aj Alexej Mirossay starší, dekan v Trhovištiach.¹³¹

Ako úkryt pred nebezpečenstvom slúžila aj budova sirotinca. Z vyšetrovacieho spisu ÚŠB z 5. 5. 1942 je zrejmé, že sa v sirotinci nachádzali štyri židovské dievčatá, ktoré tam rodičia ukryli pred deportáciami. Za ich výchovu zaplatili väčšie sumy peňazí, jedlo im donášali do sirotinca sami a ich prípravu na krst zabezpečoval farár Miron Petrašovič.¹³² Neskôr ich rodičia vzali naspäť k sebe. Jednou zo zachránených bola Erika Kardošová (rod. Fleischer, neskôr Jesenská).¹³³ Predtým, než prijala krst a krstné meno Mária, skrývala sa so svojou rodinou (matkou Ruženou a tetou Etelou Rosenfeld) u rodiny Takáčovcov v Ihľanoch (*Hodemarku*)¹³⁴ a Mikolajčákovcov. Biskup Gojdič jej vystavil krstný list, rovnako tak urobil aj pre jej matku. Rehoľné sestry Eriku neprezradili a po povstaní SNP ju matka zo sirotinca zobrala so sebou. Skrývali sa v obci Poša pri Vranove nad Topľou u rodiny Kovalovcov až do príchodu Červenej armády.¹³⁵

Situáciu v ukrývaní sa Židov zhoršili až okolnosti po potlačení SNP, kedy došlo k obnove deportácií a totálnej perzekúcii Židov bez výnimky. V tom čase boli popri nemeckých zložkách obávané najmä oddiely Hlinkovej gardy a Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy. Ako najčastejší variant záchrany sa ukázal útek a následne ukrývanie v horách či lesoch v rozličných úkrytoch, jaskyniach a zákopoch. Židia sa ukrývali najmä v ťažko prístupných horských oblastiach severovýchodného Slovenska, obzvlášť v Kežmarských vrchoch okolo dedín Hodemark, Nižné Repaše, Oľšavica a Torysky. Títo Židia pochádzali z rôznych miest a prichádzali najmä do Oľšavice, kde celú akciu záchrany koordinoval

130 MUDr. Ján Hozelitz pôsobil v Stropkove ako lekár. V roku 1942 prijal sviatosť krstu vo farnosti Stropkov-Bokša spolu s manželkou Valériou Vierou Máriou, rod. Rund, jej švagrinou Helenou Rund, rod. Neuberger a dcérou Klárou Magdalénou Hozelitz. Krstiteľom bol farár Pavol Vasil Marták. Povolenie ku krstom vystavil biskup P. P. Gojdič. Dr. Hozelitz mal (podľa spisu štátneho archívu) povolenú lekársku prax Ministerstvom vnútra, t. j. získal hospodársku výnimku. O neskoršom osude rodiny Hozelitzovej sa zmieňujú iba niektoré zdroje, z ktorých vyplýva, že v roku 1944 príslušníci SS a polície celú rodinu zatkli a zo železnice v obci Lednické Rovné poslali na neznáme miesto, pravdepodobne do koncentračného tábora v Auschwitz, kde aj zahynuli. Bližšie pozri ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940 – 44), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstzenie Židov (Okresný úrad v Stropkove pre Prezídium Župného úradu Šariško-zemplínskej župy v Prešove, č. 515/1942 prez. z 23. 3. 1942 – Židia, hromadné krstzenie). AGAP – Bežná agenda, 1942, inv. č. 458, sg. 2472; Julius Hoselitz / Eine Hörbiographie aus dem Raum der Namen, <https://www.holocaust-denkmal-berlin.de/raum-der-namen/biographien/biographie/4801>, citované 15. 4. 2022.

131 Protokolárna kniha Apoštolskej administratúry Mukačevskej eparchie, č. 4290/1942.

132 ŠA Prešov – f. ŠZŽ-ŠB (1940-44), kr. 121, sg. 1117 – Hromadné krstzenie Židov (Odbočka ÚŠB v Prešove pre Prezídium Župného úradu Šariško-zemplínskej župy, č. 2717/1942 ÚŠBO z 5. 5. 1942 – Pokrstovanie židovských detí v Prešove, s. 1-2).

133 Borza, P.: *Formy pomoci*, s. 126.

134 Počas deportácií v roku 1942 sa ukrývali v dome Takáčovcov počas siedmich mesiacov. Emanuel Takáč bol učiteľom – riaditeľom školy, jeho manželka Oľga, rod. Dudinská bola sestrou farára Petra Dudinského. Pri pomoci Židom asistoval aj jeden z ich synov, 16-ročný Mikuláš Takáč, ktorý sa stretával s príbuznými týchto Židov, ktorí sa ukrývali na farskom dvore v Sabinove. Manželia Emanuel a Oľga Takáčovi boli za svoju nezištnú pomoc v roku 1993 uznaní Yad Vashem za Spravodlivých medzi národmi. Bližšie pozri *The Righteous Among the Nations Database: Takáč Emanuel & Takáčová Oľga (2022) / Yad Vashem*, https://righteous.yadvashem.org/?search=Takac&searchType=righteous_only&language=en&itemId=4035572&ind=0, citované 15. 4. 2022.

135 *Ukrývané dieťa Slovensko*, s. 91-95.

kňaz Michal Mašlej s podporou biskupa Gojdiča. Tu sa ukrývali priamo v domoch miestnych obyvateľov, pivniciach, stodolách či hospodárskych budovách.¹³⁶

Záver

Židovské obyvateľstvo sa spolu s gréckokatolíckou cirkvou v období rokov 1939–1945 ocitlo v opozícii voči vtedajšiemu politickému režimu, ktorý v politickej praxi presadzoval a realizoval diskriminačnú národnostnú politiku, ako aj jednotlivé antisemitské opatrenia. Ich rozmer a intenzita sa postupne stupňovala a nadobudla tragické podoby ostrakizácie, sociálnej exklúzie a vylúčenia Židov zo života majoritnej spoločnosti. Gréckokatolícka cirkev, predovšetkým hlasom svojho biskupa P. P. Gojdiča, zaujala voči tejto nespravodlivej politike preukázateľne odmietavé stanovisko ešte pred legislatívnou úpravou „riešenia židovskej otázky“. Na základe zachovaných dôkazov archívneho charakteru, ako aj svedectiev preživších obetí holokaustu možno povedať, že sa hierarchia gréckokatolíckej cirkvi postavila na stranu perzekvovaných, bránila ich práva a slobody, nezaujala voči utrpeniu a masovému vyhladzovaniu laxný či alibistický postoj. Z celého radu záchrancov židovských jednotlivcov vyniká najmä osobnosť biskupa P. P. Gojdiča. V aktívnej pomoci Židom sa však angažovali aj jednotliví kňazi Prešovskej eparchie a Apoštolskej administratúry Mukačevskej eparchie, vrátane ich rodinných príslušníkov. Osobitným okruhom záchrancov boli aj konkrétne osoby veriacich z prostredia gréckokatolíckej cirkvi, ktorí svoju pomoc poskytli slobodne a nezištne, pričom v nejednom prípade tak urobili práve na základe podnetu alebo inšpirácie samotných kňazov či biskupa P. P. Gojdiča.

Viacere odhalené formy pomoci Židom prezentované v príspevku svojím charakterom i rozsahom potvrdzujú, že sa gréckokatolícka cirkev postavila na obranu slobody a dôstojnosti, rovnako tak za ochranu životov príslušníkov židovskej menšiny. Na druhej strane musíme mať na zreteli, že medzi členmi duchovenstva mohla existovať názorová ambivalencia v židovskej otázke, prípadne rezervovaný až odmietavý postoj k pomoci Židom. Skutočnosť, že viacerým osobám z prostredia gréckokatolíckej cirkvi boli odovzdané vyznamenania „Spravodlivý medzi národmi“ izraelskou inštitúciou *Yad Vashem* taktiež potvrdzuje, že pri záchrane Židov nezohrávali kľúčovú úlohu zištné dôvody, skôr averzný postoj ku krutým a nehumánnym praktikám nedemokratického režimu, jednoduchá ľudská ľútosť nad osudom židovských jednotlivcov i celých rodín, v neposlednom rade aj vnútorné hodnotové presvedčenie osôb záchrancov postavené na princípoch kresťanského humanizmu, solidarity a kresťanskej viery. V nejednom prípade podstupovali záchrancovia i všetci, ktorí poskytli pomoc v akejkoľvek forme, veľké riziko z možnej perzekúcie či smrti. Odhalené formy pomoci možno v istom zmysle považovať aj ako reakciu na otvorene formulovanú intoleranciu a neslobodu, ktorá v spoločnosti existovala v podobe cieľavedomého hlásania, presadzovania i uplatňovania antisemitizmu v každomodenej praxi. Táto intolerancia sa dotkla nielen židovského obyvateľstva, ale svojimi

136 Bližšie pozri Borza, P.: *Gréckokatolícka cirkev*, s. 156–161; Székely, G.: *Otázka tolerancie*, s. 286–291.

politickými a morálnymi dôsledkami mala dosah aj na myslenie a cítenie ostatných príslušníkov slovenskej spoločnosti, vrátane príslušníkov rusínskej menšiny, ktorí sa z väčšej časti konfesionálne hlásili ku gréckokatolíckej cirkvi.

Popri uvedeným tvrdeniam je potrebné pripomenúť, že nami predkladaný postoj gréckokatolíckej cirkvi k Židom počas holokaustu na príklade rôznych foriem pomoci zásadne neprevyšuje postoj(e) ostatných cirkví. Z analýzy primárnych zdrojov, pramennej literatúry ako aj ďalších zachovaných zdrojov (napr. svedectiev preživších a ich rodinných príslušníkov) je preukázateľné, že sa v pomoci Židom angažovali v rôznej miere a intenzite aj ďalšie cirkvi v Slovenskej republike. Nielen v rímskokatolíckej cirkvi, ale aj v evanjelickej cirkvi a. v. či reformovanej, kalvínskej alebo pravoslávnej cirkvi rovnako rezonovali pri záchrane Židov princípy kresťanského humanizmu a kresťanskej viery. Zároveň, pri formovaní ich postojov voči Židom mohol zohrávať svoju úlohu aj opozičný postoj voči rasovej politike režimu Slovenskej republiky. Nepopierame teda fakt, že aj ostatné cirkvi v Slovenskej republike pri hľadaní rôznych východísk v židovskej otázke vychádzali z univerzálnych hodnôt kresťanskej viery, princíпов humanizmu a zaujali opozičný (antirasistický) postoj voči perzekúciám Židov.

Napriek vyššie povedanému, svedectvo pomoci Židom zo strany gréckokatolíckej cirkvi rezonovalo – v minulosti aj dnes – o čosi silnejšie aj preto alebo predovšetkým preto, že biskup P. P. Gojdič, z pozície svojej „sily a moci“, verejne nastavil kritické zrkadlo kresťanom samým, a to na pôde klerikálneho štátu. Z dnešného pohľadu bolo do určitej miery „šťastím“ pre gréckokatolícku cirkev, že v čase tejto historickej skúšky mala na čele práve biskupa P. P. Gojdiča. Nemenej podstatným faktorom, ktorý zohral svoju úlohu pri záchrane Židov uniatskymi kresťanmi Slovenska bola skutočnosť, že ich cirkev bola v istom zmysle postavená do pozície spoločenskej exklúzie až izolácie. Osobitným špecifikom tejto cirkvi bola (a aj dodnes je) existencia vzájomných väzieb medzi kňazskými rodinami. Mieru súdržnosti gréckokatolíckych rodín vo vnútri i medzi sebou možno reflektovať ako „vernú klanu“, pričom ten svoje tajomstvá alias podzemné, ilegálne aktivity dokázal neraz uchrániť pred zásahmi štátnej moci. Uvedený faktor umocnila aj skutočnosť priameho príbuzenstva viacerých kňazských rodín s rodinou biskupa P. P. Gojdiča.

Nami skúmaná problematika ponúka aj všeobecnejší, v istom zmysle nadčasový záver. Napriek všetkým historickým kataklizmam ľudstvo sa nepoučilo; nanovo a opäť zažívame krízu ľudského sveta, narastanie postojov nepriateľstva až agresie voči iným ľuďom, etnikám, kultúram, ba dokonca aj k najbližším. Dookola pertraktované pojmy ako „ľudské práva a slobody“, „demokracia“ či „trhové hospodárstvo“ sa stali „litániou“, ale tieto erbovné heslá sú príliš povrchné na definíciu európskych hodnôt. A hoci Európa dala svetu myšlienku ľudských, občianskych a demokratických práv, o ich univerzálnosti dnes mnohí pochybujú, čím vzniká problém kultúrneho a morálneho relativizmu. Odcudzili sme sa však pochopeniu humanity ako životného postoja, ktorý sa opiera (alebo by sa mal opierať) o kritický a rozumový vzťah ku skutočnosti, pričom jeho „akútna“ potreba sa objavuje vždy medzi miznúcim starým a prichádzajúcim novým.

V súčasných axiologických dilemách sme konfrontovaní s dvoma prúdmi – konzervatívnym a liberálnym. Kým konzervatívny prúd hlása návrat ku kresťanským hodnotám ako základu Európy, liberálny prúd je dedičom osvietenstva, racionalizmu, a teda verí

(?), že Európa stojí na myšlienke slobodného ducha, nepodriadeného náboženskému diktátu, t. j. verí v striktné oddelenie štátu od cirkvi. Ktorou cestou sa máme uberať?

Nech je už naše rozhodnutie akékoľvek, naďalej platí, že kde končí tolerancia tam sa začína ľahostajnosť a nezáujem, čím sa otvárajú dvere náboženského a národného fundamentalizmu. Pritom vo všeobecnosti vieme, že túžime alebo aspoň by sme mali túžiť po súžití kultúr na platforme ich pozitívneho výkladu, pochopenia historického, sociálneho, náboženského, politického, ekologického a kultúrneho rozmeru ľudských práv, umenia pestovať osobitosť, výnimočnosť, neopakovateľnosť vlastnej kultúry, a zároveň prijímať podnety kultúry inej, bez konfrontačných cieľov intolerancie, nacionalizmu, xenofóbie, rasizmu, t. j. chápať vzájomnú prepojenosť kultúrno-národného (etnického) a občiansko-demokratického s cieľom – kultivovane a so znalosťou vecí – formovať uvedomé občianstvo a občianske postoje.

Prameny a literatura

Prameny nevydané

Archív gréckokatolíckeho arcibiskupstva Prešov (AGAP)

AGAP – Bežná agenda, 1936, 1939–1944.

AGAP – GKVM, 1943, 1944.

AGAP – Prezidiálne spisy, 1941, 1942, 1944.

Slovenský národný archív v Bratislave (SNA Bratislava), fond Ústrednej štátnej bezpečnosti (ÚŠB)
Štátny archív Prešov

fond Okresný úrad v Prešove

fond Okresný úrad v Sabinove

fond SNB v Pečovskej Novej Vsi

fond Šarišsko-zemplínska župa – Štátna bezpečnosť (1940–44)

Štátny archív Bytča

fond Tatranská župa

Archív Ústavu pamäti národa, fond Ministerstvo vnútra

Prameny vydané

Dobová tlač

Namiesto mŕtvych kresťanov vpisoval do matriky Židov. In: *Slovenská Sloboda*, roč. 6, č. 24, 30. 1. 1943, s. 2

Razporjaženija, august 1942, č. 730/1942, s. 17

Razporjaženija, júl 1943, č. 2274/24-1943 s. 38

Urban, Milo: Slušný 60-ročný. In: *Gardista*, roč. VI, č. 100, 3. 5. 1944, s. 5

Židia chceli byť starými kresťanmi: Aféra s krstnými listmi na východe Slovenska – 6 ľudí zatknutých. In: *Gardista*, roč. 4, č. 240, 20. 10. 1942

Právne normy

Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z. z 21. 7. 1939 o ústave Slovenskej republiky

Vládne nariadenie č. 198/1941 zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov

Slovenský zákonník, vládna nariadenie č. 63/1939 zo dňa 18. apríla 1939 o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach

Schematizmy

Schematismus Venerabilis Graeci Ritus Catholicorum Dioeceseos Prešovensis (Fragopolitanae) et Administrationis Apostolicae Dioec. Munkačensis in Slovachia pro anno domini 1944. Prešov 1944.

Ostatné pramene

Protokolárna kniha Prešovskej eparchie, p. č. 482/1943, č. j. 15/1943

Protokolárna kniha Apoštolskej administratúry Mukačevskej eparchie, č. 4290/1942

Literatura

Amir, Giora: *Prešov – osud židovskej obce, jednej z mnohých*. Bratislava: SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2004.

Blecha, Ivan: *Svědectví filosofie*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2009.

Borza, Peter: K postaveniu Gréckokatolíckej cirkvi v Šariško-zemplínskej župe v roku 1941. In: Syrný, M. a kol.: *Slovensko v roku 1941. Politika – armáda – spoločnosť*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2012, s. 204–221.

Borza, Peter: Activities of bishop Paul Peter Gajdic in favour of Jews in Slovakia during the holocaust. In: *E-Theologos*, 2012, vol. 3, no. 2, s. 158–165.

Borza, Peter: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1939–1945*. Prešov: Petra, n. o., 2018.

Borza, Peter: Formy pomoci Židom zo strany gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1939–1945. In: *Historia Ecclesiastica*, 2014, roč. 5, č. 2, s. 112–128.

Borza, Peter: *Gréckokatolícka cirkev a Židia na Slovensku v rokoch 1939–1945*. Prešov: Petra, n. o., 2017.

Borza, Peter: Gréckokatolícka cirkev a Židia na Slovensku v rokoch 1939–1945. In: *Historický časopis*, 2017, roč. 65, č. 3, s. 493–513.

Borza, Peter: Niekoľko poznámok k činnosti prešovského biskupa Pavla Petra Gajdiča OSBM v prospech židovského obyvateľstva na Slovensku. In: *Notitiae historiae ecclesiasticae*, 2014, roč. 3, č. 1, s. 109–125.

- Borza, Peter: Ruka podaná Židom. In: *Slovo: časopis gréckokatolíckej cirkvi*, 2010, roč. 42, č. 14–15, s. 12–13.
- Brandmüller, Walter: *Šoa na Slovensku a Katolícka cirkev*. Bratislava: Libri Historiae, o. z., 2013.
- Büchler, Róbert J. – Fatranová, Gila: Z histórie slovenského židovstva. In: *Encyklopédia židovských náboženských obcí. I. zväzok, A – K*. Ed. Büchler, Róbert J.: Bratislava: : SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2009.
- Büchler, Róbert J.: *Encyklopédia židovských náboženských obcí. Diel II. (L–R)*. Bratislava: SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2010.
- Coranič, J.: Postavenie gréckokatolíckej cirkvi v Slovenskej republike v rokoch 1939–1940. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Eds. Pekár, Martin – Pavlovič, Richard. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta – UNIVERSUM, 2007, s. 127–142.
- Coranič, J.: *Z dejín gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*. České Budějovice: Sdružení sv. Jana Nepomuckého při Biskupství českobudějovickém, 2014.
- Coranič, Jaroslav: Gréckokatolícka cirkev a jej postoj k tzv. židovskej otázke v Slovenskej republike (1939–1945). In: Kónya, P.: *Židia pred a za Karpatmi v priebehu stáročí*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013, s. 354–364.
- Cséfálvay, F. a kol.: *Vojenské osobnosti dejín Slovenska 1939–1945*. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2013.
- Dudáš, Andrej: Rusínska otázka a jej úzadie. Buenos Aires: Zahraničná Matica slovenská, 1971.
- Hlavinka, J.: Židovská komunita v Humennom v období holokaustu. In: *Dejiny židovskej komunity v Humennom*. Eds. J. Hlavinka, M. Belej, J. Levický. Humenné: ADIN, s. r. o., 2013. s. 38–61.
- Hlavinka, Ján – Kamenec, Ivan: *Spory o biskupa Vojtašáka. Politické a spoločenské aktivity Jána Vojtašáka v rokoch 1938–1945*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008.
- Hlavinka, Ján: Arizačný proces ako súčasť „riešenia židovskej otázky“ na Slovensku. In: *Fenomén holokaustu*. Ed. Majkútová, Anna. Bratislava: Ševt, a. s. a Úrad vlády SR, 2008, s. 40–53.
- Hlavinka, Ján: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945*. Bratislava: ÚPN, 2007.
- Hlášková-Zimová, Gabriella: *Familia Zima*. Vlastné vydanie, 2016.
- Hoffmann, Gabriel – Hoffmann, Ladislav: *Katolícka cirkev a tragédia slovenských Židov v dokumentoch*. Partizánske: G-print, spol. s r.o., 1994.
- Hrdina, Antonín I.: K vybraným aspektům zákonnosti v církvi. In: *Revue pro církevní právo*, 1998, roč. 10, č. 2, <http://spcp.prf.cuni.cz/1-10/hrdina10.htm>, citované 24. 12. 2021.
- Hubenák, Ladislav: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939–1945)*. Bratislava: Univerzita Komenského – Právnická fakulta, 2003.
- Chreňo, Jozef: *Malý slovník slovenského štátu*. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1965.
- Janočko, Miroslav: *Dejiny cirkevného školstva v Prešovskej eparchii do roku 1989*. Prešov: Petra, n. o., 2008, s. 238–242.
- Jelínek, Ješajahu Andrej: *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Zborník statí – I. časť*. Bratislava: SNM – Múzeum židovskej kultúry, 1999.
- Jelínek, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda pod Tatrami: Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha: Vydavateľstvo Jána Mlynárika, 2009.
- Kamenec, Ivan – Hradská, Katarína: Slovenská spoločnosť v rokoch 1939–1945. In: Hradská, K. – Kamenec, I. a kol.: *Slovensko v 20. storočí (štvrtý zväzok): Slovenská republika 1939–1945*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 183–238.

- Kamenec, Ivan – Prečan, Vilém – Škovránek, Stanislav: *Vatikán a Slovenská republika (1939–1945). Dokumenty*. Bratislava: Slovak Academic Press, 1992.
- Kamenec, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava: Vydavateľstvo Archa, 1991.
- Kamenec, Ivan: *Tragédia politika, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso 1887–1947*. Bratislava: Archa, 1998.
- Kódex kánonického práva*. Bratislava: Spolok sv. Vojtecha, 1996.
- Kol. autorov: *Sestry baziliánky na Slovensku*. Prešov: Rád sestier sv. Bazila Veľkého v SR, 2012.
- Kónya, Peter – Landa, Daniel: *Stručné dejiny prešovských Židov*. Prešov: PVT, 1995.
- Kónya, Peter: *Židia pred a za Karpatmi v priebehu stáročí*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013.
- Kováčová, Viera: *Dr. Jozef Tiso a riešenie židovskej otázky na Slovensku*. Banská Bystrica 2015, s. 5, http://www.muzeumsnp.sk/engine/wp-content/uploads/2015/03/Dr._Jozef_Tiso_a_Zidia.pdf, citované 15. 9. 2022.
- Kováčová, Viera: *Dr. Jozef Tiso a riešenie židovskej otázky na Slovensku*. In: *Riešenie židovskej otázky v spojeneckých krajinách nacistického Nemecka*. Eds. Kováčová, V. a kol. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2012, s. 46–54.
- Kovaľová, Ivana: *Biskup Gojdič a otázka prenasledovania židov*. In: *Holokaust včera a dnes: zborník prednášok z celoslovenskej študentskej konferencie „Holokaust včera a dnes“*. Ed. J. Petruš. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove – GTF, 2009, s. 117–129.
- Kružliak, Imrich – Okáľ, Ján: *Svedectvo jednej generácie*. Cambridge: Dobrá kniha, 1990.
- Kubátová, Hana: *Nepokradeš! Náklady a postoje slovenské spoločnosti k židovské otázke, 1938–1945*. Praha: Academia, 2013.
- Lacko, Martin: *Slovenská republika 1939–1945*. Bratislava: Perfect, a. s. a ÚPN, 2008.
- Lettrich, Jozef: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava: Nadácia Dr. Jozefa Lettricha, 2012.
- Letz, Róbert: *Pomoc prenasledovaným Židom na Slovensku v rokoch 1939–1945*. In: *Viera a život*, 1999, roč. 9, č. 3, s. 178–219.
- Lipscher, Ladislav: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Bratislava: Print-servis, 1992.
- Michela, Miroslav: *Život na územiach pripojených k Maďarsku roku 1938*. In: *Hradská, K. – Kamenec, I. a kol.: Slovensko v 20. storočí (štvrtý zväzok): Slovenská republika 1939–1945*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 409–436.
- Mydlíková, Oľga Nikolaja: *Príbeh môjho života*. Prešov: Rád sestier sv. Bazila Veľkého, 2011.
- Nižňanský, E.: *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava: Kalligram, 2010.
- Nižňanský, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov: Universum, 1999.
- Nižňanský, Eduard – Kamenec, Ivan (eds.): *Holokaust na Slovensku 2.: Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke 1939–1945*. Zvolen: Klemo, 2003.
- Nižňanský, Eduard (ed.): *Holokaust na Slovensku 6: Deportácie v roku 1942*. Zvolen: Klemo, 2005.
- Nižňanský, Eduard: *Holokaust na Slovensku 4.: Dokumenty nemeckej proveniencie 1939–1945*. Zvolen: Klemo, 2003.
- Nižňanský, Eduard: *Holokaust na Slovensku 7.: Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému)*. Zvolen: Klemo, 2005.
- Nižňanský, Eduard: *Holokaust na Slovensku: Obdobie autonómie (6. 10. 1938–14. 3. 1939)*. Zvolen: Klemo, 2001.
- Pekár, Martin: *Východné Slovensko 1939–1945. Politické a národnostné pomery v zrkadle agendy Šarišsko-zemplínskej župy*. Prešov: Prešovská univerzita, 2007.

- Podolec, Ondrej: Politický systém Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945. In: Kamenec, I. – Hradská, K. a kol.: *Slovensko v 20. storočí (štortý zväzok): Slovenská republika 1939–1945*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 112–120.
- Podolec, Ondrej: *Prvý slovenský parlament – Snem Slovenskej republiky a jeho legislatívna činnosť*. Bratislava 2017.
- Potaš, Marián: *Dar lásky: spomienky na biskupa Pavla Gojdiča, OSBM*. Prešov: USPO Peter Smolík, 1999.
- Salner, Peter: Premeny religióznej identity Židov v 20. storočí (Vplyv holokaustu na vzťah k judaizmu). In: *Menšiny a mesto*. Ed. D. Luther – P. Salner. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2004, s. 57–74.
- Salner, Peter: The Holocaust and the Jewish Identity in Slovakia. In: *Pardes, Zeitschrift der Vereinigung für jüdische Studien*, Vol. 16, 2010, p. 117–133.
- Salner, Peter: *Židia na Slovensku – medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing Print, 2000.
- Salner, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1945 (Komunita medzi vierou a realitou)*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, Ústav etnológie: Veda, 2016.
- Slovenský biografický slovník, I. zväzok A – D*. Martin: Matica slovenská, 1986. 95-007-86.
- Szabó, M.: “For God and Nation” Catholicism and the Far-Right in the Central European Context (1918–1945). In: *Historický časopis*, 2018, vol. 66, no. 5, pp. 885–900.
- Szabó, Miloslav: *Klérofašisti*. Bratislava: Slovart, 2019.
- Székely, Gabriel: Biskup P. P. Gojdič a jeho kritika totalitných ideológií 20. storočia. In: Coranič, J. (ed.): *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí V*. Prešov: 2019, s. 171–180.
- Székely, Gabriel: Biskup P. P. Gojdič a ochrana gréckokatolíckeho školstva v období Slovenskej republiky (1939–1945). In: *Annales Scientia Politica*, roč. 3, č. 2, 2014, s. 27–36.
- Špitzer, Juraj: *Nechcel som byť žid*. Ivanka pri Dunaji: F. R. & G., spol s r. o., 2017.
- Štefančík, Radoslav: *Uvažovanie o politike (nielen) v nemecky hovoriacom prostredí*. Trnava: SSRP, 2012.
- Šturák, Peter: *Pavol Peter Gojdič OSBM – Prešovský gréckokatolícky biskup (1926 – 1960)*. Prešov: Prešovská univerzita – GTF, 2013.
- Švolíková, Marta: *Z histórie židovskej komunity v Leviciach*. Levice: Tekovské múzemu, 2012.
- Tokárová, Zuzana: Social Status of the Interwar Jewish Political Elite in Prešov and Its Influence on Surviving the Holocaust. In: *Historický časopis*, roč. 69, č. 4, 2021, s. 655–676.
- Transformácia religióznej identity. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Eds. G. Kiliánová – E. Kowalská – E. Krekovičová. Bratislava: Veda, 2009, s. 163–174.
- Turková, Alžběta: *Židovská teologie a holocaust*. Praha: Karolinum, 2012.
- Ukrývané dieťa Slovensko, skupina Košice 1993–2013: *Čo so spomienkami našimi?* Bratislava: G-ATE-LIÉR, 2013.
- Vadkerty, Madeline: *Slovutný pán prezident. Listy Jozefovi Tisovi*. Bratislava: Absynt, 2020.
- Vrzgulová, Monika: *Deti holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2007.
- Vydra, Anton: Biskup, ktorý sa zastal Židov. In: *Týždeň*, 2016, roč. 13, č. 13, s. 28.
- Ward, James Mace: “People who deserve it”: Jozef Tiso and the presidential exemption. In: *Nationalities Papers*, Vol. 30, No. 4, 2002, s. 571–601. DOI: 10.1080/00905992.2002.10540508
- Ward, James Mace: *Priest, Politician, Collaborator. Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013.

Wiedermannová, Oľga – Walter Frohmann – Soňa Bazlerová: *Sabinov a jeho Židia*. Prešov: DAH, s. r. o., 2008.

Internetové zdroje

- Arizácie podnikov Židov (2022) / Ústav pamäti národa, https://www.upn.gov.sk/projekty/arizacie/vysledky-vyhladavania/?mesto_obec=Prešov, citované 15. 4. 2022.
- Český historik o Jozefovi Tisovi: Pre Židov neurobil nič (2015) / TA3.com, <https://www.ta3.com/clanok/66499/cesky-historik-o-jozefovi-tisovi-pre-zidov-neurobil-nic>, citované 15. 9. 2022.
- Julius Hoselitz / Eine Hörbiographie aus dem Raum der Namen, <https://www.holocaust-denkmal-berlin.de/raum-der-namen/biographien/biographie/4801>, citované 15. 4. 2022.
- Kamenec, I.: O niektorých mýtoch v dejinách vojnovnej Slovenskej republiky / uniba.sk, https://uniba.sk/spravodajsky-portal/detail-aktuality/back_to_page/nasa-univerzita/article/o-niektorých-mýtoch-v-dejinách-vojnovnej-slovenskej-republiky/, citované 14. 10. 2022
- Likvidácie podnikov Židov (1941–1942): Abrányi Margita, obchod s lahôdkami a cukrovinkami / UPN.gov.sk, <https://www.upn.gov.sk/projekty/likvidacie/podrobne-informacie/?id=5568>, citované 24. 12. 2021.
- The Holocaust in Slovakia / encyclopedia.ushmm.org, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-holocaust-in-slovakia>, citované 5. 10. 2022
- The Righteous Among the Nations Database: Takáč Emanuel & Takáčová Olga (2022) / Yad Vashem, https://righteous.yadvashem.org/?search=Takac&searchType=righteous_only&language=en&itemId=4035572&ind=0, citované 15. 4. 2022.
- Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945 / holokaust.cz, <https://www.holocaust.cz/dejiny/soa/holocaust-v-evropskych-zemich/holocaust-na-slovensku/zidovska-komunita-na-slovensku-1938–1945/>, citované 5. 10. 2022

Kvalifikačné práce

- Borza, Peter: *Gréckokatolícka cirkev a Židia na Slovensku v rokoch 1939–1945 (Východiská, rozsah a formy pomoci)*. Habilitačná práca. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove, 2014.
- Székely, Gabriel: *Otázka tolerancie gréckokatolíckej cirkvi voči židovskému obyvateľstvu v politickom systéme Slovenskej republiky (1939–1945)*. Dizertačná práca. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove, 2017.

The Greek-Catholic Church and Jews in the Slovak Republic in the period 1939–1945

Based on the research of original sources from several state archives and church archives in Slovakia, also the relevant literature aimed at the topic of the holocaust and the history of Greek-Catholic Church, the author focuses on the attitude of Greek-Catholic Church towards Jews in the

non-democratic (authoritarian) political regime of the Slovak Republic (1939–1945). The research and detailed analysis of the abovementioned resources shows that the hierarchy and clergy of this minority church, as an integral part of the Catholic Church, took the side of pauperised and persecuted Jews during Holocaust. Several forms of help have been discovered by which Greek-Catholics rescued respectively protected Jews and their property. The most common way was baptism by which persecuted Jews could find temporary protection against displacement to concentration camps. In many cases these baptisms were fake, and Jews obtained falsified confirmations of baptisms based on antedated records in baptism registers. Another possible way of rescue was to obtain presidential exemptions granted by President of the Slovak State Jozef Tiso to individual Jews. The most effective way to save Jews against deportation was to provide shelter and keep them in secret till the end of World War II. In some cases, Bishop Gojdic was also hiding gold and valuables of Jews. Finally, the hierarchy of the Greek-Catholic Church provided the protection or rescue of Jewish real estate against the confiscation which was known as arization.



This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as image or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.
